

М.ДОЛЬНИЦЬКИЙ

**ГЕОГРАФІЯ
УКРАЇНИ**

ВУВ

ВИД. Т-ВО ВЕРНИГОРА

diasporiana.org.ua

Ця книжка своїм змістом
відповідає потребам середніх
шкіл і самоосвіти

Автор

ДР. МИРОН ДОЛЬНИЦЬКИЙ

ГЕОГРАФІЯ УКРАЇНИ

1 9 4 7

ВИДАВНИЧЕ ТОВАРИСТВО „ВЕРНИГОРА“

Всі права застережені за В-вом „Вернигора“

With Permission of UNRRA AREA 1064
from February 22, 1947

Друкарня С. Слюсарчука в Мюнхені.

ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ, МЕЖІ Й ВЕЛИЧИНА.

Коли на мапі Європи захочемо визначити українську національну територію, то знайдемо її в південній частині європейського Сходу, між 43° і 53° північної ширини, та 21° і 45° східної довжини.

Коли б ми хотіли так географічно положену українську національну територію відмежувати якнебудь виразніше, то можемо сказати, що вона сягає від Кавказу, берегів Чорного і Озівського моря, Дунаю, Тиси, гір Вигорляту у східних Карпатах на півдні, від підніжжя Татрів, річок Сяну і Вепра на заході, до Біловежських пралісів і болот Полісся на півночі та до Дону і Каспійських степово-пустинних просторів на сході. Це межі українського народу, його мови, його культури.

Українська національна територія своїм положенням знаходиться в безпосереднім сусідстві зі степами й пустелями середньої Азії, а через Кавказ і Чорне море в посереднім з передньою Азією. На півдні межує вона теж через Чорне море — з областю Середземного моря. На південному заході з балканськими землями, а на заході має легкий перехід до середньої Європи. На сході переходять наші землі в землі донських козаків, а далі вже в Каспійські степи.

Наслідком такого положення української національної території її межі й величина підпадали впродовж століть великим змінам. Навіть тепер українська національна територія ще не скрізь устійнена.

Нинішні межі української етнографічної території йдуть так:

Південна межа йде берегами Чорного та Озівського морів від м. Гагри на узбіччях Кавказу до дельти Дунаю. Довжина її виносить яких 1800 км.

На південному заході, на довжині коло 900 км. сусідує українська національна територія з румунською. Українсько-румунська межа починається в дельті Дунаю й відси йде на північ від Ізмаїла, Кілії, Чічми, Ескіпо-

лосу до озера Сасик, а далі на північ до Дністра повище Паланки. Тут переходить на лівий берег Дністра і біжить у віддалі 10—25 км. від ріки. Від Рибниці по Могилів Подільський біжить здебільш самим Дністром, де круто повертає на захід до р. Пруту, йде вздовж нього або на північ від нього аж під м. Чернівці на Буковині і переходить на південний бік Карпат до м. Севлюша на Карпатській Україні.

На південний схід від Севлюша зачинається вже межа з мадярами. Її довжина виносить усього 100 км. Пробігає вона попри міста Берегів і Мукачів до Ужгороду.

Коло Ужгороду починається українсько-словацька межа, і йде вона на терені Словаччини на північний захід до Сніни й Яблінки, відтіль на захід до Ганушовець над Топлою, відтак знову на північ аж до Зборова, скручує на південь по Сабінів, потім входить у долину р. Ториски на північ, йде на південь до Ольшаниці й коло Липника переходить в українсько-польську межу. Межа зі словаками виносить 200 км.

Теперішня українсько-польська межа має яких 650 км. довжини. Починається вона під Татрами коло Шавниці над Дунайцем й біжить із заходу на схід попри Грибів, Дуклю, Романів в околицю м. Сянока, звідки повертає на північ вздовж р. Сяну попри Динів, Радимно, Ярослав, а відси йде на Синяву і коло Ожан покидає Галичину та входить на Холмщину. На терені Холмщини, а далі Підляшшя українсько-польська межа проходить коло Тишовець, Войславич, Павлова, Опілля, Янова над Бугом, відтак здовж Буга до Дорогичина і до Нарви біля Лісної. Тут зачинається вже межа української національної території з білоруською.

Українсько-білоруська межа є довга приблизно на 900 км. Проходить вона Нарвою попри Пружани, Березу Картузьку, Вигонівське озеро, Турів і далі на схід по Прип'яті до Дніпра, а відтак Дніпром до м. Лоєва.

Українсько-московський відтинок межі починається від Мглина і біжить спершу від Середньої Буди аж на південь від Рильська, відтак перетинає Куршину й Вороніжчину в напрямі аж по Новохоперське над Хопром, на північ від Суджі, Острозького і Бутурлинівки. Довжина цього відтинку виносить коло 700 км.

Коло Новохоперського зачинається межа з донськими козаками. Вона складається з двох відтинків: перший з них біжить від Новохоперського з півночі на південь через Луганське і Шахти до Ростова, а другий від Ростова на схід до Орлівки над Салом, відтак вздовж Сала через Крилів до Отаманівського. Обидва ці відтинки разом мають довжину коло 1.100 км.

Коло Отаманівського зачинається останній відтинок української етнографічної границі, тобто межа з народами Прикаспійщини й Кавказу. Цей південно-східний відтинок, що відмежовує українську національну територію, починається біля Обильної і йде на південь до р. Куми, а відтак Кумою на схід до м. Величавого. Є це українсько-калмицька межа. Біля Величавого починається межа з татарами Дагестану. Вона біжить в південному напрямі до р. Терек, тут завертає на захід і йде вздовж Тереку й Малки попри Кисловодське, Баталпашинськ, перетинає Кавказ і доходить коло Сочі до берега Чорного моря. Довжина межі з калмиками виносить понад 450 км. з Дагестаном 250 км., а з кавказькими народами — коло 600 км.

Довжина меж української національної території виносить коло 7.500 км.

В означених нами межах українська національна територія займає 930.000 кв.км. По величині це третя етнографічна територія в Європі, після Московської і Німецької.

ПОВЕРХНЯ.

а) ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД.

Коли б ми літаком злетіли так високо, щоб зором охопити всі землі, де живе наш нарід, то побачили б одну велику рівнину. Вона була б де-не-де трохи вище піднесена, де-не-де знову була б зовсім низько положена, тут та там була б легко погорблена, а на ній, наче ті срібні стрічечки, тяглися б річки, або блищали б, мов ті дзеркала, стави та озера. Лише на південних та пів-

денно-західних межах земель української національної території ми бачили б довгі пасма високих гір.

Десять десятих цих земель — це розлогі та плескати височини з великими горбами та рівні низини, а лише одна десята вкрита горами.

Як кожний інший простір земний, так і простір української національної території має свою довгу історію. Поверхня землі раз-у-раз міняється, і теперішній її вигляд — це лише один такий час у довгому предовгому розвитку землі. Там, де тепер стирчать до неба високі гори, колись простягалось широке, безкрає море. На місці теперішніх низів підіймались колись сповиті хмарами верхи. Так воно було і на наших землях. Тут було декілька разів море, здіймалися і руйнувалися гори, вибухали вулкани, панували пустелі, жили й вимирали різні тварини. Та й потім, як звідсіль відступило море, то поверхня змінилася й непомітно для нас змінюється далі. В одних місцях її нищать, руйнують дощові води, річки, вітри й т. п., в других вона ніби наростає тим матеріалом, що його сюди зі зруйнованих місць заніс вітер чи вода. Колись на наших височинах, чи в наших горах не було тих всіх широких і плитких чи глибоких і вузьких долин, де нині пишаються, мов писанки, наші села. Їх згодом витворила вода потічків, потоків, річок та рік. На все це треба було мільонів, мільонів років. А був колись і такий час, що в Європі було так гаряче, як тепер у середущій Африці. Тоді була там буйна рослинність така, як тепер у гарячих краях і жило тут багато всякого звіря. Але згодом повітря ставало холодніше. Завітала зима. На півночі, де тепер Швеція, Норвегія та Фінляндія, повітря стало таке холодне, що там земля ніколи не розмерзала. Там почали скупчуватися великі маси льоду. Ті вічні льоди, що лежали там цілі сотні й тисячі літ, захопили й північну частину земель української національної території. І для наших земель прийшла т. зв. льодова доба. Але згодом знову потепліло, і ці вічні льоди почали танути і відступати на північ. Ще й досі є на наших землях сліди від цих льодів. Це шари того намулу-глини, що їх наносила вода, коли топилися ці величезні льодові маси та ті верстви піску та каміння, що їх сюди понаносив той лід. Щойно після цієї

льодової доби поверхня земель української національної території приймає менш-більш той вигляд, що має нині. До цього нинішнього вигляду причинилася вже чимало й людина, що своєю діяльністю доконала великих змін у природі. Вирубано багато лісів, розорано цілині степи, введено багато культурних рослин, яких досі в нас не було. Деякі тварини загинули у нас зовсім, а деякі покинули країну, шукаючи схову у кращих місцях.

Не зважаючи на те, що землі української національної території являють собою переважно рівнину, поверхня їх доволі різноманітна; вони складаються з цілого ряду височин і низин, межі яких нероз доволі виразно й гостро зазначені, а крім цього на наших землях є теж і високі гори.

б) ГОРИ Й ПІДГІР'Я.

На південних окраїнах українських земель простягаються три системи молодих складчастих гір: Карпати, Кримські гори і Кавказ. Займають вони лиш одну десяту площі української національної території.

КАРПАТИ. Карпатські гори тягнуться великою вигнутою дугою від Відня до т. зв. Залізних Воріт біля Оршови на Дунаєм. З цієї на 1,300 км. довгої дуги, тільки одна третина лежить на українській національній території: від долини річок Дунайця і Попраду до поперечних долин до Вишової і Молдавиці. Ці українські або Лісні Карпати можна поділити на три поздовжні групи, що відділені від себе широкими поздовжніми долинами: зовнішню або північну, середню, що її звуть теж Полонинським Бескидом і південну або, т. зв. Вулканічні Карпати. Всі ці три групи різняться між собою рельєфом та внутрішньою будовою. Південна група збудована з вулканічних гір, а середня і північна з осадових порід, як пісковики, лупаки, ілі й ін.

Північну смугу Українських Карпат поділяємо на 1) Низький або Лемківський Бескид, 2) Високий або Бойківський Бескид, 3) Горгани і 4) Чорногори або Гуцульський Бескид.

Низький або Лемківський Бескид простягається від долини ріки Попраду до долини Ослави і Ляборця

або до т. зв. Лупківського провалля. Він найнижчий з усіх частин Українських Карпат. Це низька і широка верхovina з плоскими й лагідно-хвилястими пасмами, вкритими грубою верствою глини. Цілий Низький Бескид пожелоблений продовжними і поперечними долинами, а через те він всюди легко доступний. Долини рік широкі, а їх узбіччя лагідні. На заході Лемківський Бескид доходить до висоти 1000 м., а що далі на схід він нижчає. З півночі Низького Бескиду лежить подовгаста, легко горбиста, на 30 км. довга і до 20 км широка заглибина, т. зв. Сянїцькі доли, якої ґрунт визначається великою родючістю. Крізь Низький Бескид проходить два важні провалля з Галичини на Угорщину: Дуклянське у висоті 502 м. і Лупківське, яким веде залізничий шлях у висоті 584 м. Ще до недавна був Низький Бескид вкритий великими мішаними лісами. Нині їх тут вже дуже мало. Нема тут теж добрих гірських пасовищ, а глинистокам'яниста земля родить мало.

Від Лупківського провалля аж до долини Опору і Ляториці тягнеться Високий або Бойківський Бескид. Складається він з кількох довжелезних хребтів, а на них здіймаються стрімкі щовби і кичери. Південні схили гір крутіші, ніж північні. Долини глибокі, а їх узбіччя доволі стрімкі. Чим далі на схід верхи стають щораз вищі і доходять висоти понад 1400 м. (верх Пікуй 1405 м.). Верхи Бойківського Бескиду до висоти 1300 м. вкриті густими буковими і смерековими лісами. Поза тою висотою ліс поступово зникає, а далі йдуть вже пашнисто трависті луки, т. зв. полонини, на яких ціле літо випасають череди худоби й отари овець. Орної землі небагато, лише на найнижчих гірських схилах.

На схід від Високого Бескиду аж до Яблонецького провалля й проломових долин Бистриці й Чорної Тиси сягає третя частина наших Карпат — Горгани. Це зовсім відмінна краєвидна верхovina від обох попередніх. На місце одностайних, довгих хребтів Низького й Високого Бескиду виступають тут короткі, сильно розчленовані глибокими поперечними долинами клесоваті ребра. Верхи високі — доходять до висоти понад 1800 м. — (Попада 1742 м., Добошанка 1757 м., Сивуля 1820 м.) — і засипані каменюками (т. зв. цекотами), а їх узбіччя скелисті

й стрімкі. Горгани ще й нині вкриті буйними лісами. В нижчих положеннях ліси тут мішані, а у вищих чисто шпилькові. Поза межею лісу, що лежить у висоті 1500 м., простягається гущавник з очерету і ялівця, а відтак ідуть поля цекотів. Полонин в Горганах із-за кам'яних піль дуже мало. Горгани дуже мало заселені, а то майже і безлюдні.

Далі на схід аж до долини Вишової і Золотої Бистриці простягається остання і найвища частина Українських Карпат — Черногора або Гуцульський Бескид. Щодо характеру своєї краєвидности він дуже неоднаковий. Північна частина має кряжі і верхи невисокі і легко заокруглені. Далі йде середуща ще нижча, з широкою Жабівською заглибиною, а щойно за нею, між Тисою й Чорним Черемошем тягнеться неначе велетенський, зубатий вал — найвища частина з найвищим верхом Українських Карпат — Говерлею (2058 м.) та з верхами Піп Іван (2026 м.) і Петрос (2020 м.) Багато тутешніх верхів стрімкі, по узбіччях скалисті і творять місцями гострі грані і скельні мури, зовсім альпейського характеру. Долини, якими спливають дикі, порожисті гірські бистриці, вузькі, стрімкобокі і глибокі.

Всі нижчі узбіччя і верхи чорногорської частини Українських Карпат вкриті величезними, буйними пралісами. Долом ліси ці мішані, горою чисто шпилькові. Поза горішньою границею лісу, що тут лежить у висоті коло 1600 м., розложилися розкішні полонини, мережані гущавинами джерепу, лелича і альпейських рожевих куців, а між ними блищать гірські озера.

Гуцульський Бескид криє в собі родовища мангану і графіту.

На південний схід від Гуцульського Бескиду тягнеться т. зв. Мармаросько-буковинська верховина і Чичинське пасмо. Це дикі гірські групи з верхами аж понад 1900 м. (нпр. Мармароський Піп Іван 1940 м.). В краєвиді багато альпейських прикмет і відси теж друга назва цих обох груп — Гуцульські Альпи.

Середня група Українських Карпат складається теж з чотирьох частин: 1) Полонини Рівної, 2) Полонини Боржави, 3) Полонини Красної і 4) Свидівця.

Полонина Рівна лежить на південь від Високого Бескиду між долинами Ужа і Ляториці. Властивий верх Полонина Рівна (1482 м.) лежить на самому північному окраї цілої групи. Полонина Рівна це легко хвиляста верхня — сточище з дуже крутими схилами.

Між долинами Ляториці і Великої Ріки, на південь від Горганів, тягнеться група Полонини Боржави, що творить потужний, високогірський краєвид з головним верхом Стогом (1679 м.). Хребти вкриті буйними лісами, а верхи це широкопросторі полонини.

За долиною Великої Ріки по долину Терєблі лежить Полонина Мерша, що є переходом до третьої групи середньої частини Українських Карпат до Полонини Красної. Вона тягнеться аж до долини Терешви. Вона нижча за попередню групу і не така дика.

Остання група — це Свидівець, що розташувався між долинами Терешви і Чорної Тиси. Це одна з найкращих груп Українських Карпат з верхами майже до 1900 м. (нпр. найвищий верх Близниця 1885 м.) і вкритими полонинами. Долини рік глибокі і з дуже високими, крутими узбіччями (аж до 1000 м.). Всі хребти вкриті, подібно як Чорногори, буйними пралісами, а в них багато різної тварини, між якою водяться ще ведмеді та рисі, подібно як у Гуцульському Бескиді.

Далі на південь від нижче названих чотирьох груп середньої частини від долини Лябірця до долини Самоша тягнеться південна смуга Українських Карпат — Вульканічні Карпати. Не є це суцільні хребти, як у попередніх групах, а ряд невисоких гірських валів перстенової форми довкруги скальних китловин, колишніх вульканічних кратерів. Верхи Вульканічних Карпат куди нижчі від груп північної та середньої частини, майже всі вони лагідно заокруглені, а схили їх лагідні.

Вульканічні Карпати складаються з трьох груп: 1) Вигорляту, 2) Анталівської Поляни і 3) Великого Ділу.

Вигорлят — це найдалі на захід положена частина Вульканічних Карпат між долиною Лябірця і Ужа. Найвищий верх Вигорлят сягає лише до висоти 1074 м., а всі інші ще нижчі. Схили лагідні й лісисті:

Анталівська Поляна. Краєвид цієї групи дуже подібний до краєвиду Вигорляту: перстеневі форми, верхи не високі (до 1000 метрів), хребти копулісті, а річкові долини досить широкі. Лише до півночі спадає ціла група досить круто.

Остання група Вулканічних Карпат творить Великий Діл між долиною Ляториці і долиною Боржави. Верхи тієї групи — це переважно знищені вже нині зовнішніми силами стіжки колишніх вулканів. Найвищі з них ледве переходять висоту 1000 м. Чим далі на схід верхи ще нижчають, а у своєму продовженні біля Хусту доходять вже лише до 330 м.

Із Західних Карпат на українську національну територію засягають лише Спишська Магура, в закриті р. Попраду, Цергівські гори між долинами Попраду, Теплої і Ториси та Бранисько на південь від Спишської Магури.

Друга верховина, що простягається на південних окраїнах української національної території — це Кримські гори або т. зв. Яйла.

В порівнянні з Карпатами Кримські гори це невеликий гірський кряж, що тягнеться вздовж південного Криму від півострова Херсонесу до Керченського проливу. Їх довжина виносить усього 150, а ширина 35 кілометрів.

Гори Яйла складаються з двох головних кряжів: північного й південного, відділених від себе повздовжною, до 15 км. широкою заглибиною. Є велика різниця у краєвиді обох цих частин. Північна частина невисока, але пороздирана тісними поперечними долинами рік. Долини ці поділили цілу верховину на ряд мальовничих груп. Там, де виступають тверді вапняки, там верхи творять шпилі й громади скель, що нагадують руїни давніх твердинь або замків. У вапняках теж повно печер.

Південний кряж Яйли багато вищий і тут лежить найвищий верх Кримських гір Роман Кош (1544 м.). Глибокі провалля й долини поділили цілий кряж на поодинокі гірські гряди з високими, але наче стіл, плоскими верхами, в інших знову місцях долини ці широкі й плиткі. Всюди на вапняковому підложжі цієї частини Яйли повно лійкуватих заглибин, підземних коридорів та печер. Самі південні схили Яйли досить стрімко спадають до

Чорного моря. Побережжя повигризуване дугуватими морськими затоками.

Кримські гори покриті лісами, а на верхах полонинами, званими „яйла“, відки пішла назва цілої верховини. На самій прибережній смузі Яйли з лагідним кліматом розкинулась Українська Рів'єра з південною вічно зеленою рослинністю.

З могутнього гірського валу Кавказу на українську національну територію заходять лише невеликі його частини.

Західня частина нагадує ще тип середніх гір. Невисокі рівнобіжні хребти доходять до самого моря і вріваються тут крутим берегом. Їх обніжжя і узбіччя вкриті буйними лісами, над якими пишаються верховинські пасовиська-полонини. Одначе вже у східній частині цих т. зв. Чорноморських Альп виступають виразно високогірські форми, які проявляються гострими скельними хребтами, глибокими долинами, проваллями з природними мостами та шпилями (до 3000 м. висоти), окутаними вічним снігом і льодовиками.

Вздовж північного обніжжя Карпат лягло широкою смугою підгір'я т. зв. Підкарпаття. Карпатське підгір'я — це горбовина, порізана широкими долинами карпатських рік, над якими лежать розлогі річища, луки, підмоклі луги т. зв. лази, а там, далі, вже лани й ліси. Підложжя цілого Підкарпаття з сірого глею, багатого на нафту, земний віск, буре вугілля та сіль, а на верху виступає глинка, місцями дуже родюча.

Ціле Карпатське підгір'я знижується поволі до північного сходу і вкінці переходить в Наддністрянську, а ще далі до півночі в Надсянську низину.

Наддністрянська низина тягнеться від Самбора до устя річки Свічі. Поверхня її плоска й рівна, з дуже малими зглядними висотами. Західна частина низини дуже забагнена, повна трясовиць і озерець. Колись, давно-давно, було тут одно велике озеро. Східна частина вже менше багниста. Тільки місцями подибуються тут мокрі сіножаті та останки, тепер залишених, річкових закрутів, т. зв. охаб. Ця частина низини дуже родюча.

Правобіч Сяну поверх 30 км. широкою смугою простягається Надсянська низина або т. зв. Надсяння. Ціле Надсяння лежить у сточищі Сяну. Нижче Ярослава Надсянська низина, перейшовши на лівий берег Сяну, лучиться з Надвислянською низиною. На сході доходить до Надсяння до висоти Розточчя. Сама долина Сяну широка й рівна та повна охаб. Решта Надсяння — це ряд легкохвилястих глинястих гряд між широкими пісчаними долинами річок Вишні, Шкла, Любачівки й Танви. В деяких річкових долинах виступають навіть досить великі й високі піскові кучугури, а на грядях де-не-де малі озерця. Колись, коли ціла Надсянська низина була вкрита великими лісами, тих пісчаних надуїв було менше, тепер вони тут дуже розростаються.

Карпатське загір'я або т. зв. Закарпаття переходить до великого Угорського низу. Українська етнографічна межа на Закарпаттю сягає у великий загірський низ лише своїми крайніми вибіжками, смугою вздовж південного узбіччя Вигорляту й Великого Ділу.

Кримське Підгір'я. Межиріччя Яйли уявляє собою дві горбовинні групи, що підносяться з широкої степової Кримської низини. Вони невисокі, а долини рік, що спливають зпід головного кряжу Яйланської верховини, порозрізували їх на поодинокі, то менші то більші відтинки.

До сходу переходять Кримські гори ступнево в горбовину Керченського півострова. Тут, так само як і на протилежному Таманському півострові, знаходиться багато малих до 1 м. високих стіжків, із яких вириваються від часу до часу болото й гази. Це так звані болотяні вулькани або сальзи.

Кавказьке підгір'я. Кавказьке підгір'я — це простора, але досить низька горбовина, у верствах якої є багато нафти. На правому боці ріки Кубані, між Кубанню та Малкою, Кавказ переходить у вапнякову горбовину Пятигорська. Далі до півночі ця горбовина має своє продовження у Ставропільській височині. Є це плоска плита, що на півдні досягає висоти 600 — 800 м. і чим далі на північ обнижується і переходить непомітно в плоскохвилясту степову рівнину з плиткою борозною, в якій тече річка Манич.

в) ВИСОЧИНИ.

Височини української національної території є частиною Східно-Європейської рівнини. В противенстві до решти височин Східної Європи, українські височини творять одну майже суцільну полосу, що тягнеться вздовж цілої нашої національної території від північного заходу на південний схід.

Смуга українських височин ділиться на ряд країн, у залежності від висоти, краєвиду і внутрішньої будови. Є це: Розточчя, Поділля, Покутсько-Басарабська височина, Волинська височина, Придніпрянська височина, Запорізька Гряда й Донецький кряж з Приозівською височиною.

Перша, починаючи з заходу, височина — це Розточчя. Розточчям називаємо ту частину української височинної смуги, що її обмежують на заході долини рік Висли і Сяну, а на сході долина ріки Буга; на півночі Розточчя переходить непомітно в низину Полісся, а на південному сході, біля Львова, лучиться з Поділлям. Назва височини пішла від того, що Розточчя є вододілом між сточищами Сяну й Буга (ріки розтікаються). Колись було Розточчя зовсім рівною височиною, але з часом порили його тутешні ріки своїми широкими долинами так, що нині з давньої височини залишився, можна сказати, лиш кістяк, який до півдня спадає круто до сумежних долин, а до сходу лагідно, висилаючи в цю сторону багато нешироких гряд з широкими, заторфленими долинами.

Південна частина Розточчя між Львовом і Томашовом уявляє з себе місцями аж до 400 м. високу горбовину, з глибокими долинами і ширшими, то вузькими кітловинами. На поверхні поодиноких міждолинних гряд виступають місцями досить розлогі піскові надуви, а місцями знову розлогі глинясті відложення. Грунт тут мало врожайний.

Північна частина Розточчя є нижча від південної. В найвищих місцях досягає вона лише висоти 300 м. Краєвидно уявляє з себе ця частина Розточчя досить рівну поверхню, лише де-не-де погорблену, долини рік широкі, плиткі й забагнені. Помітний повільний перехід до Полісся. Лише західний край цієї частини Розточчя, стрім-

кий і виразний, спадає до 100 метрів високим берегом до надвислянських долів.

Ґрунт північної частини Розточчя вже більш родючий, ніж південної, особливо на вершинах височинних гряд. Менш родючі піскові й глинясті місця вкриті лісами. Це все, при досить лагіднім кліматі, спричиняється до того, що тут населення переважно хліборобське, хоч лишилося ще трохи лісного й деревообробного промислу.

Як ми вже сказали, коло Львова Розточчя лучиться з найбільшою й одною з найвищих частин височин української національної території — з Поділлям.

Поділля простягається від Дністра на півдні й по Волинь на півночі, і від Надсянської низини на заході до ріки Бога на сході. Ріка Бог відділює Поділля від Придніпрянської височини. На північному заході височина Поділля переходить в Розточчя, а на південний схід непомітно знижується до Причорноморської низини.

Хоч Поділля — це переважно рівнинна височина (плита), можна його краєвидно поділити на дві головні частини: західну по р. Золоту Липу, або т. зв. Опілля і східну або властиве Поділля.

Опілля найбільш піднесене і краєвидно найрізноманітніше з цілого простору Подільської височини. Це сильно порізана долинами рік горбовина. Самі долини рік досить широкі, вирівняні й вкриті розлогими надрічними левадами. Різноманітна країна Опілля заселена досить рівномірно. Людські оселі й шляхи не держаться тут ані головних долин, ані вододілів. Більша ніж на сході кількість атмосферичних опадів спричиняється до того, що гарні ліси й гаї чергуються тут з урожайними ланами.

Східна частина — це властиве Поділля. Краєвид тут вже зовсім інший, ніж на Опіллі. Лише там, де Поділля (між Львовом і Бродами) крутим берегом, т. зв. Львівсько-Крем'янецьким східцем, спадає на північ до Надбужанських багнистих низовин, воно різноманітне своїми формами. Західну частину цього Східця між Львовом і Золочевом називають Гологороми, а східну між Золочевом і Почаєвом Вороняками. Пісковик, який тут лежить на білому крейдовому рухляку, т. зв. опоці, вивітрюючись, утворює тут стрімкі скелясті провалля серед гар-

них, головню, дубових лісів, які тут ще місцями заховалися на більших просторах, і через те цілий цей північний рубець Поділля скидається на гірське пасмо. Зрештою, ціле властиве Поділля — це майже рівна або лише дуже легко хвиляста плита. Зате долини тутешніх річок, лівобічних приток Дністра у своїй середущій і долішній течві, поврізувались дуже глибоко в плиту і потворили відомі подільські яри, з крутобокими, скелястими кручами, косогороми, з вузьким дном, над яким рядами тягнуться великі подільські села з їх розкішними садами й огородами. На верхні височини, між ярами, сіл майже нема, зате бувають хутори, пасіки та проліски. Поза цим, ціла височина — це неначе один великий лан збіжжя. І в цім цілім Подільськім краєвиді виступає попереки плити, від Бродів аж поза Кам'янець Подільський неначе якийсь чужий елемент, т. зв. Товтри, ряд скелястих горбів, зі скелястими бовдурами та стрімкими стінами, що тягнуться від Бродів до Кам'янця Подільського і далі на південь.

В тих місцях Поділля, де у верхніх шарах залягає гіпс і вапняк, виступають т. зв. красові явища, тобто печери, западини і т. інші. Підземна вода роз'їдає гіпси і вапняк, виносить їх з собою і на місці залишає порожнечу-печеру, як нпр. в Більчі Золотому і Кривчі. Часто стається, що стеля такої печери завалюється, а тоді на поверхні височини повстає кругляста западина, яку, згодом виповнює вода й утворює озера. Такі западини звать „вертепами“, а ці озерця у них „вікнами“.

На схід від долини річки Мурахви поверхня Поділля поволі, але вже постійно обнижується й цілком непомітно переходить в Чорноморську низину. На цьому відтинку височина дуже порита вузькими, але глибокими яругами, званими балками. Витворили їх у глинястому (лесовому) ґрунті води потоків, дощів та тала снігова вода. Балки ці — це небезпечні вороги подільських селян, бо вони з року на рік сильно розростаються і таким чином нищать ріллю, перетворюючи її на невжитки.

На півдні від Поділля, між Дністром на півночі і Прутом на півдні лежить Покутсько-Басарабська височина. Західну її межу творить р. Золота Бис-

триця, а в напрямі на південний схід вона, як і Поділля, непомітно переходить до Причорноморської низовини.

Це так само плоска височина, як і Поділля, тільки що річки не порізали її такими глибокими ярами. Є на Покутсько-Басарабській височині й горби, як ось Бердо-Городище, на північ від Черновець, що досягає висоти більш як 500 м., та Корди коло Більців (більше 400 м.), але переважно верхня височини тут всюди рівна. Дещо більше різноманітності в краєвид західної частини височини тобто Покуття, вносять вертепи і вікна, а в краєвид Басарабії ряд височинних гряд, що тягнуться з північного заходу на південний схід і є повідділювані одна від одної річковими долинами і ярами.

На південь від Розточчя й Поділля лежить височина Волині. На півночі сягає вона до Підляшшя й Полісся, а на сході її межу творить річка Тетерев. Лежить вона переважно на висоті 200—300 метрів.

Волинь, з огляду на своє положення є переходною країною між плитовим і сухим Поділлям та низинним і мокрим Поліссям. Через це сходяться тут два краєвидні типи — подільський і поліський, і цей факт надає височині Волині особливого характеру між усіма іншими українськими височинами. Волинь — це країна різnorodности. Волинська височина назагал невисока. Найнижча її частина — це простір між широкою й плиткою долиною Буга та долиною річки Стиру. Поверхня тут рівна, місцями лиш легко хвиляста.

До півночі обнижується Волинь повільно до Поліської низини й тут зустрічається вже цілком поліський краєвид з пісками, болотами й лісами. Долини річок широкі, місцями багністі, а ліві річки творять багато стариць і охабів.

Східна і південно-східна Волинь має знову інший краєвидний характер — хоч і тут вона назагал рівна, але де-не-де виступають вже менші та більші горбки, долини рік вузчі і глибші; помітні елементи подільського краєвиду.

Найбільш різноманітна краєвидна частина східно-волинської височини це т. зв. Крем'янецько-Острозький кряж, що лежить між річками Іквою й Горинню. Це неначе продовження високого північного рубця По-

ділля, що заходить сюди з Галичини. Найвищої своєї точки (407 м.) досягає цей кряж коло самого містечка Крем'янець. В околиці Дубна Волинська височина, розрита водами, творить горбовину до 350 м. заввишки. Поодинокі горби тут стрімкобокi, а верхи їх голі, кам'яністі, а де-не-де й скелясті. На півночі поза Рівним поземелля знову обнижується й вкінці височина переходить в низину. Між річками Случем і Тетеревом втискається у Волинську височину на південь вузька смуга Поліського низу — т. зв. Мале Полісся.

На північній і південно-західній краю Волині подібаються значні сліди колишніх вульканів. Вивітріле граніто-гнайсове підножжя дало місцями поклади доброї гончарської і порцелянової глини.

Ґрунт на південній Волині чорноземний, далі на північ місцями піскуватий, а місцями попільняковий. Колись ціла Волинь була одним суцільним лісовим простором. Ще й нині лісів тут досить, хоч куди менше вже, ніж бувало.

На схід від Волині і від Поділля простягається Придніпрянська височина — осередок земель української національної території, простір, на якому перед тисяччю літ виросла перша українська держава, відтак осередні землі нашої славної Гетьманщини — свята земля українського народу, сполокана його кров'ю й засіяна його кістками. Від сходу межує вона з Дніпром, від північного заходу з річкою Тетеревом, а від південного заходу з Богом. До південного сходу переходить непомітно, так само як Поділля, в Чорноморську низину.

Загальний краєвид Правобічної височини зовсім інший, як сусіднього Поділля чи Волині. Це легко хвиляста, до сходу й півдня щораз плоскіша високорівня, річкові долини тут неглибокі й доволі широкі, їх узбіччя пологі, то знову круті зі скельними стінами, корита річок то кам'яністі то болотністі, вкінці ж величній Дніпро зі своїми набережними „горами“, широким надрічковим низом. Просторі, мов степ, лани збіжжя міняються з луками й гайками, „там синіє байрак, а там висока могила з вітром розмовляє, тут старезне городище, там довезний „змієвий вал“, — оце загальний краєвид право-

бічної височини“. Подих історії буяє над усім простором Правобічного Подніпря, цього серця України.

Більш докладно можна Наддніпрянську височину описати так:

Найдалі на захід висунена частина височини аж по річки Рось та Соб — це зовсім плоска плита. Долини горішніх течій тутешніх річок плиткі, місцями навіть забагнені, і щойно далі дістають круті береги та кам'янисте корито.

Простір між Собом і Россю та Синюхою й Гнилим Тикичем теж плоский, але річки й яруги сильніше розмили цю частину височини й перемінили її в лагідну горбовину. Великої краєвидної мальовничості надають цій частині височини глибокі яруги-балки, що їх тут по-вмивали снігові та дощові води в легкоподатнім лесовім ґрунті. Де-не-де виступають теж мілкі мискуваті заглибини т. зв. мертвоводи.

Між Синюхою і Інгульцем височина ще нижча, а по-земелля майже зовсім рівне.

Дуже краєвидно різноманітна є височинна гряда, що вузькою смугою тягнеться вздовж самого Дніпра від р. Тясмина аж до Дніпрових порогів. Це т. зв. Київські або Дніпрові гори, що виразно і сильно контрастують з низиною, яка простягається по лівому березі Дніпра. Височина спадає тут круто до корита Дніпра й Лівобережного низу, а цілий цей крутий схил розритий яругами зі скелястими кручами й навислими стінами. Не диво, що з лівого берега Дніпра все це виглядає наче справжні гори. Але це лише в контрасті з Лівобережжям, бо в дійсності верхи цих „гір“ це ж одностайна й тільки місцями легко хвиляста височина, а різниця між її по-земеллям та поземеллям других частин Правобічної височини лиш та, що через сусідство низько положеного рівня Дніпра його правобічні притоки врізалися в її поземелля глибокими долинами. Те явище, що всі праві береги рік звичайно вищі та сильніше роздолинені яругами та балками, а ліві низькі та покриті терасами з болотами й багнами, — часто повторюється відтак у східній Україні й є питомою прикметою її краєвиду.

Правобічна височина, як і Поділля, одна з найбільш

врожайних частин земель української національної території.

На південному сході від Придніпрянської височини лежить Запорозька Гряда. Вона з'єднує Придніпрянську височину з Приозівською. На північний схід і на південний захід Запорозька Гряда знижується до сусідніх низин — Придніпрянської і Причорноморської.

Краєвидно Запорозька Гряда нічим не різниться від сусідніх височин. Це так само плоска степова країна. З півночі на південь, майже самою серединою гряди, тече глибоким та кам'янистим коритом Дніпро, що творить тут свої славні пороги.

Смугу українських височин від сходу замикає Донецький Кряж. На заході він прилягає щільно до Запорізької гряди, на півночі сягає до ріки Дінця і вривається над ним крутим, на 150 м. високим, берегом, на сході доходить майже до устя Дінця, а на півдні спадає до Озівського моря, творячи вузьку смугу Приозівської височини.

Ніхто б нині не пізнав, що Донецький Кряж був колись горами, невисокими правда, та все таки горами. Вікова праця вітру й води так їх стесала, що з колишніх гір залишилася тільки плоска височина з невеликими горбами, розрита місцями яругами-балками і з тими річковими долинами, де правий берег вищий та стрімкий, а лівий нижчий, пологий, вкритий піском або й забagneний. Найвища частина Донецького Кряжу тягнеться довгою грядою правобіч Дінця з південного сходу на північний захід.

У краєвиді Приозівської височини деяку роль різноманітності відіграють т. зв. могили, нпр. Товста могила (369 м.), Гостра могила (357 м.) і ін. Та тільки частина їх-справжні могили, діло людських рук. Всі інші — це останки знищеної зовнішніми силами колишньої високорівні.

У надрах Донецького Кряжу лежать величезні скарби кам'яного вугілля, заліза, міді, живого срібла й т. п. Також найбільші на цілу Україну, навіть Східну Європу, копальні кам'яної соли.

Всі ці мінеральні скарби, поєднані з надзвичайною

родючістю ґрунту, зробили з Донецького Кряжу один із найцінніших кутків землі в Європі.

Окрему цілком групу серед суцільної смуги українських височин творять південні вибіжки Середньої або Центральної височини, яка входить у межі північно-східної України, де носить назву Слобожанщини. Поверхня українського відтинку Середньої височини дуже полого, з самотнім чинником, що урізноманітнює монотонність краєвиду — це балки-водорії, яких тут безліч. Величина цих балок різна. Молоді балки невеличкі — лише кільканадцять метрів завдовжки, але бувають балки на кілька та й кільканадцять кілометрів у довжині. Висота їх берегів теж різна, найчастіше 10—20 м., хоч є й такі балки, що їх стіни доходять і до висоти 90 м. Балки можна зустріти й на інших українських височинах та низинах, але тут вони особливо сильно розвинулися і стали прикметою краєвиду.

Краєвидно цікаві ще й долини тутешніх річок. Плоске поземелля круто вривається до правого берега річки. За рікою на протилежному березі тягнуться спочатку заливні луки, за якими лежить смуга пісків, звичайно легко погорблених надмами-кучугурами й тут то там порослих соснами. За кучугурами починається повільне, полого підвищення поземелля, на протязі яких 10—20 км. Трохи не доходячи до берега слідує річки, лінія з полого-піднятої, стає знову горизонтальною, а через 5—6 км. знову круто спускається до річки; цією ж річкою починається з великою закономірністю знову та ж картина: знову лагідний схил, рівнина, знову підвищення й т. д. Все це робить загальний краєвид височини теж надзвичайно монотонним.

г) НИЗИНИ.

Полоса українських височин до півночі, південного сходу й півдня обнижується і переходить у смугу низин.

Смугу низин української національної території можна поділити на дві частини: північну, що відділяє височини від балтійських і московських просторів, і південну, що відмежовує височини України від її верховин та їх передпілля.

Основною рисою північних українських низовин — це їх невисоке піднесення над рівнем моря, значна рівнинність, піски, озера та болота. До північних українських низовин належать: Підляшшя, Полісся, Придніпрянська та Наддонецька низина.

Підляшшя — це невелика низова країна, дуже рівна, тільки місцями трохи хвиляста, з типовими низовинними плитками й широкими долинами. Вздовж річок багато рукавів, закрутів та стариць. Багато теж у Підляшському краєвиді озер. Колись було тут їх більше. Багато з них тепер уже замулені наплавами річок, що до них вливаються. Вони зарослі нині болотяною рослинністю і перемінилися в болота. Болот на Підляшші дуже багато, особливо у східній його частині.

Ціле майже Підляшшя вкрите лісом, між яким на перше місце вибивається Біловізьський праліс, з рідкою вже на наших землях звіриною (нпр. зубр).

На схід від Підляшшя, а на північ від Волині, лежить низина Полісся, що тягнеться по Прип'яті і її допливах, по верхньому Дніпру і по Десні. Дніпро ділить Полісся на дві частини: на західне нижче, т. зв. Пинські болота над Прип'яттю і її допливами і східне — вище т. зв. Чернигівське Полісся. Від півдня Полісся обмежене Волинською височиною, а від півночі Білоруською.

Полісся — це краєвидно одна з найцікавіших країн не лише нашої національної території, але й цілої Європи. Це найбільша болотяна країна Європи, яка, як сказав французький географ, „вже не є озером, а ще не є сушею“.

Полісся уявляє з себе великопростірну, але дуже плитку, до сходу дещо похилену кітловину. По повздовжній осі цієї кітловини тече ріка Прип'ять, а по дуже слабо нахилених її боках стікають до Прип'яті води зі заходу, з півдня і з півночі. Дно цієї великої кітловини дуже полого і майже ідеально рівне. Лише де-не-де на невеличких просторах підносяться понад цю ідеально рівну поверхню то менші, то більші підвищення з піску і глини, неначе сухі острови серед болот і мокровин. Це самотні сухі місця, самотні заселені простори, які, хоч вкриті пісками, глиною та попільниковим ґрунтом, творять придатні місця для рільництва.

Всі поліські річки пливуть широкими, забагненими долинами, а вздовж кожної річки повно рукавів, стариць, охаб, озерець, підмоклих лісів, мохових рудавин і т. д. Вододіли між поодинокими річками такі низькі і плоскі, що з весною, коли підуть снігові води, або вліті, коли випаде довга сльота, всі річки ніби лучаться зі собою і творять одно велике озеро. „Тоді видно на Поліссю лиш небо, воду й у воді потопаючий ліс“. До деяких поліських сіл можна дістатися по суші хіба в зимі, коли по-замерзають ріки, болота та багна. Є два головні типи поліських болот: великі торфовища, порослі карловим сосновим лісом і щороку весною заливані, водою і т. зв. гала — безлісні мочаруваті сіножаті, порослі кущами лози і рокити. Чим далі на схід, ступінь забагнення менша.

На Поліссі ще й тепер багато лісу. Там ґрунт глинястий — росте листвяний або мішаний ліс, а на піскуватих ґрунтах переважно сосновий. На Східному Поліссі ліси вже сильно проріджені, а їх місце зайняла рілля.

На південному сході від Полісся вздовж лівого берега Дніпра тягнеться не дуже широка Лівобережна або Придніпрянська низина. Від північного сходу переходить вона поступово в Середню височину, на південному сході входить до неї Донецький Кряж, а на південному заході становить її межу Дніпро, який у долішньому своєму бігу біля порогів вступає в Чорноморську низину.

У докладній краєвидній характеристиці можна Наддніпрянську низину поділити на кілька частин-смуг. На неширокій смузі над самим Дніпром поверхня низу рівна. Кожного року весною, коли настануть Дніпрові повені, води заливають її, а через те в тутешньому краєвиді багато старих річкових рукавів, болот, підмоклих лук і лісків. Місцями теж багато пісчуг.

Чим далі на південний схід, тим краєвид низини міняється. Немає вже тут лісків, а зате простягаються луки, поля та малі гайки, а ще далі на південному сході появляється вже й степ, а на ньому тарілкуваті заглибини зі степовими озерцями. Поземелля цілої цієї частини Лівобережжя легко хвилясте, з пологими набреніlostями. Перед самими Дніпровими порогами низина звужується,

і затрачує низинний характер. Обидва береги Дніпра стають високі, зі стрімкими стінами і це надає цілій цій частині Лівобічної низини височинний характер.

У напрямі до Середньої височини низина поволі підноситься і прибирає характерні прикмети її краєвиду.

Північно-західний куток Придніпрянської низини має знову в своєму краєвиді дуже багато спільного зі сусіднім Поліссям.

Ціла майже низина була колись вкрита гарними дубовими та сосновими лісами. Нині їх тут лишилися рештки, а тепер ціла низина, в перемінку з травянистими луками, покрита дуже товстою верствою чорнозему й тому дуже врожайна.

Останньою ланкою в північній смузі українських низів є Наддонецька низина, що простягається лівобіч Дінця і відмежовує Донецький Кряж від Середньої височини. Північна частина низини, та, що переходить в обноги Середньої височини, вища, а лівобічні притоки Дінця поділили її на кілька легкохвилястих гряд з лугово-степовим характером. Смуга низини, що простягається над самим Дінцем, найнижча й дещо підноситься аж на межах Донецького Кряжу. Майже всюди вона вкрита пісками та глинами. У краєвиді багато річкових рукавів, болот і озер. Місцями виступають ліси. Чим далі на південь поземелля розрите балками-яругами. Цілий Наддонецький низ дуже оживляється численними долинами, розгалуженої річкової системи Дінця.

Зовсім інший краєвидний характер мають низини південної низинної смуги української національної території, що простягається від устя Дунаю аж по Каспійське море. На півдні межують вони з Чорним і Озівським морем та з підгір'ями Яйли та Кавказу, а на півночі переходять непомітно у височини Донецького Кряжу, Придніпрянську, Подільську та Покутсько-Басарабську. На найдальшому сході ця суцільна смуга замикається Каспійською низиною, яка є вже переходом до степово-пустинних низин Азії.

Хоч поземелля південної смуги, беручи в цілому, дуже рівне, то всетаки в краєвидах поодиноких її частин є певні різниці, що найкраще побачимо з докладного їх

опису. Південна смуга українських низин складається з Причорноморської, Долішньодонської, Кубанської та Прикаспійської.

Причорноморська низина простягається широкою смугою вздовж шівнічних узбереж Чорного і Озівського морів. На заході досягає вона до дельти Дунаю, а на сході її межі творять Приозівська височина і Донецький Кряж. Від півночі обрамовує її смуга височин, а саме: Поділля, Покутсько-Басарабська височина та Придніпрянська височина, а на півдні вона лагідно похилиється і над самим морем круто вривається.

Хоча Причорноморська низина в цілому — це майже ідеально рівна, степова рівнина, то все ж таки краєвидно можна її поділити на чотири частини, між якими є деяка краєвидна різниця. Частини ці такі: Буджацька Херсонська, Таврійська та Кримська низини.

Буджацька низина простягається між дельтою Дунаю і Дністром. Це надморська частина Басарабії. Вона зовсім рівна площа, а її краєвидну монотонність урізноманітнюють лише степові озерця і сірозелені солончаки. Долини тутешніх рік широкі й такі плоскі, що їх в поземеллі майже не помітно. Особливий вигляд має частина низини вздовж дельти Дунаю, що являють собою лабіринт річкових рукавів, проток, стариць і т. п. серед мочарів та озерць.

Чим далі на схід Буджацька низина вже урізноманітнюється, а у відтинку Херсонсько-Запорізькому, що лежить між Дністром і Дніпром, подибуються вже балки, дещо глибші долини та прикметні для Чорноморських степів дуже численні тарілкуваті заглибини, т. зв. поди або чаллі. Одні з них менші, другі більші, пересічно до 2 м. у промірі. Це вертепи, що їх вода вимила на поверхні вапняку. Деяку різноманітність у тутешній краєвид вносять також могили, хоч це тільки штучні, а не природні витвори.

Східне продовження Херсонської низини лівобіч Дніпра — це Таврійська низина. Це дуже рівна низина, що лагідно знижується в напрямку до моря, а одиноку різноманітність творять долини рік і могили. Могили ці — це теж штучні насипи, 6—12 м. заввишки.

Каркінітська затока й Озівське море відмежують Таврійську низину від Кримської. Сягає вона аж до підніжжя гір Яйли. Краєвидні риси цієї низини такі самі, як і на попередніх частинах Причорноморської низини, лише ще виразніше зазначені. Ціла низина, з виїмком дещо вище південного берегу між Перекопом і Євпаторією, — це монотонний і майже безводний степ. У деяких місцях виступають на низині цілими групами озера.

Цілий простір на схід від Причорноморської низини і височини Донецького кряжу до Прикаспійської низини займає Долішньо-Донська низина. Західну її межу творить р. Калміюс, а до сходу низина підноситься до висоти 200 м. і нагло та стрімко (місцями східцем до 70 м. заввишки) вривається до Прикаспійської низини на 300 км довгим валом горбів Ергені. Південну межу низини творить долина р. Єї та заглибина р. Манича. На півночі переходить Долішньо-Донська низина в Середню височину.

Стіжкуваті то кадовбуваті горби, глибокі, місцями навіть скелясто-стрімкобокi долини це основні риси північної частини низини. Дедалі на південь низина обнижується, стає чимраз більше рівною і монотонною, а в безпосереднім сусідстві з морем її краєвид стає зовсім таким як краєвид Причорноморської низини.

Дуже краєвидно своєрідною є та частина Долішньо-Донської низини, що тягнеться впоперек у напрямі схід-захід і лучить низину над устями Дону з Каспійською низиною. Це т. зв. заглибина-борозна Манича. Це колишня морська протока, що лучила Чорне море з Каспійським. Є це ціла сітка солоних та півсолоних озер, що в час весняних розливів сполучуються вузькими протоками. Найбільше з цих озер — це т. зв. Гудило. У борозну Манича вливаються дві річки, що приходять сюди зі Ставропільської плити: Ягорлик і Калаус. Ягорлик звертає на захід і під назвою Манича вливається до Дону, а Калаус творить т. зв. двотечність, а то так, що західний рукав ріки тече під назвою Західного Манича до озера Гудило і часами лучиться з Ягорликом, а східний рукав, під назвою Східного Манича, завертає на південний схід і губиться звичайно в пісках Каспію. Лише рідко коли, в більш вогкі роки, води його доходять до

Гуйдука, рукава Куми і разом з ним вливається до Каспійського моря.

Дальшою ланкою в південній смузі українських низів є Кубанська низина, що лежить між Озівським морем на заході, Ставропільською височиною на сході, Кавказьким підгір'ям на півдні, а долиною річок Єї та Манича на півночі. Вона вища на півдні і сході, а нижча на півночі й заході. Назагал ціла низина дуже рівна. Ріки плывуть тут на пологих, самими собою насипаних греблях, а їм товаришать численні рукави, протоки та стариці. Прибережний простір вкритий величезними болотами, озерами та лиманами. Східна та південна частина низини має вже дещо інший краєвидний характер. Ціле поземелля тут легко хвилясте, з глибшими долинами, балками-яругами та проваллями.

Між Кавказьким підгір'ям на півдні, лавою горбів Ерґені та східними вибіжками Ставропільської горбовини на заході і південними схилами Общого Сирта на півночі простягається остання частина південної української низовинної смуги — Прикаспійська низина.

Це ідеально рівна площа, вкрита мандрівними пісками та надмами, то знов солоними багнами та солончаками, зрідка поросла полином, степово-пустинними травами і зіллям. Все це вказує вже на поступовий перехід до степо-пустинь Азії. У напрямі Каспійського моря ціла низина постійно знижується й переходить у депресію.

ПІДСОННЯ.

Простір української національної території дуже великий, і тому на всіх українських землях не однакові зима чи літо та не однакова кількість опадів. Та проте, не дивлячись на цю обширність українських земель, все-таки можна говорити про деяку однородність їхнього підсоння.

Землі української національної території лежать далеко від океану, в середині суходолу, на межі Азії, тому їх підсоння континентальне.

Але й континентальне підсоння між собою різниться. Є континентальне підсоння дуже холодне, як напр., си-

бірське або канадійське, є дуже гаряче і сухе, як ось сагарське чи арабське. Ми можемо, отже, говорити про українське підсоння. Загально можна підсоння земель української національної території схарактеризувати, як т. зв. переходове підсоння. Галичиною, західним Поділлям, західною Волиню та Підляшшям наші землі наближаються до середньо-європейського підсоння, з лагіднішим літом і зимою; Чернигівщиною, Курщиною і Вороніжчиною наближається Україна до підсоння центральної Росії, з гострою зимою і гарячим літом; Харківщина, Катеринославщина і Донщина зближає Україну до східного, сухого Каспійського підсоння, а східне побережжя Чорного моря і південне побережжя Криму належить вже до т. зв. Середземно-морського підсоння, дуже лагідного і з зимовими дощами. Таким чином, на наших землях перехрещуються чотири різні кліматичні смуги, які поступово переходять з однієї в іншу, а через те на Україні повстав своєрідний тип клімату т. зв. чорноморсько-континентальний.

Як же виглядає це підсоння?

Підсоння якогонебудь земного простору характеризується такими головними чинниками: повітряним тиском і залежними від нього панівними вітрами, температурою повітря і її річним ходом та кількістю атмосферних опадів, а також їх розподілом у різні місяці та пори року.

ПОВІТРЯНИЙ ТИСК І ВІТРИ. Під оглядом вітрів можна землі української національної території поділити на дві смуги: північно-західну й південно-східну. Межею між ними є лінія, що, виходячи з середини Азії, пробігає на наших землях від Царицина через Дніпро коло Олександрівська, через Дністер на північ від Кишенева. На північ від неї мають перевагу північно-західні вітри, які приносять для північно-західних українських земель розмірно лагідні й багаті на сніг зими, а в південно-східній Україні віють переважно зимні й сухі вітри з північного сходу або сходу й вони загострюють тут зиму. Найшкідливіші східні вітри літом, т. зв. суховії, що приносять на нашу землю таку велику посуху, що збіжжя сохне на пні. Бувають вони найчастіше в червні й липні в південно-східній Україні. У перехідних порах року — весною і

восени — вітри приносять звичайно гарну й теплу погоду, а через те наші землі мають довгу і теплу осінь, т. зв. бабине літо, та коротку й теплу весну.

З тиском повітря та з панівними вітрами зв'язана захмареність. Там, де перевагу мають західні вогкі вітри, а саме, на північних і західних наших землях, вона більша, ніж у південних та у східних, де переважають східні й північно-східні сухі вітри.

По всій нашій національній території захмареність найбільша від грудня до лютого, а найменша в липні-серпні.

ТЕМПЕРАТУРА ПОВІТРЯ. Температурні відносини на землях української національної території в їх річному ході назагал досить одноманітні. Всюди в нас найхолодніший місяць — це січень, а найтепліший липень. Інші місяці тим тепліші, чим ближчі до липня, а тим холодніші, чим ближчі до січня.

У січні всі українські землі, за винятком південних берегів Криму та східних берегів Чорного моря, мають температуру нижчу від 0°C . і температура січня понижується в напрямі з південного заходу на північний схід. В липні найвищу температуру мають південно-східні українські землі, а найнижчу північно-західні і гори.

Найбільші зміни температури показують зимові місяці, коли побіч сильних морозів, буває температура 10° і більше понад 0°C . Зимові морози кінчаються здебільшого в березні, хоч останні приморозки бувають ще й з кінцем травня. Перші осінні морози приходять вже навіть з кінцем вересня. Винятково теплі й студені зими й літа трапляються досить часто.

АТМОСФЕРНІ ОПАДИ. Вогкість повітря наших земель невелика, куди менша ніж в середній чи західній Європі. Найбільше вогне повітря мають північно-західні й західні українські землі, а далі до південного сходу вогкість повітря зменшується. Це має зв'язок з панівними вітрами. Північна й західна смуга наших земель має найбільше опадів у місяцях червень-липень, а найменше січень-лютий.

Південно-східна має найбільше опадів у червні. Найбільші зливи бувають у північно-західних землях у міся-

цях від травня до серпня, на Чорноморській низині теж від травня до серпня, але відтак ще в жовтні й листопаді, на Лівобережжі в серпні та вересні. На північно-західних землях посухи бувають рідко, а ймовірність посухи зростає в південно-східному напрямі.

Сніг починає в нас випадати вже в жовтні, а частіше в листопаді. Тривкий сніговий настил утворюється на півночі вже з кінцем листопада, на півдні в грудні. Найбільше снігу випадає в горах, а далі на північних землях.

Впродовж зими сніговий настил часто зникає, то знову утворюється. Зими, в яких сніговий настил перетривав би в нас без перерви 3—4 місяці, дуже рідкі. За те часто буває, що сніг випадає в нас ще й після того, як розтане тривкий сніговий настил, напр. у квітні, а деколи й у травні.

Град випадає на землях української національної території найчастіше в червні. Він приноситься Карпатськими вітрами й обіймає, головно, Галичину, східне Поділля та західну Київщину. На південному сході град буває рідко.

ПОРИ РОКУ. Характерною прикметою українського підсоння є виразно зазначені пори року і їх різкі переходи.

Західні українські землі, куди засягають ще частинно впливи повітря знад океану, мають досить лагідні та хмарні зими з частими відлигами. Навпаки є в середущій і південно-східній частині наших земель. Вони стоять вже під впливом вітрів зі сходу, а тому то зима тут ясна і доволі сувора. І відлиги тут рідші. Зима приходить у нас із північного сходу і найпізніше дістається на Кримський півострів.

Перехід із зими у весну на Україні, з виїмком північно-західних земель, скорий. Найраніше приходить весна на південному заході і відси посувається на північний схід. Тривалість провесни недовга. Властива весна, що кінчається разом із розквітом білої акації, замінна вже повільним, але виразним вростом температури. Починається літо.

Лише на північно-західних наших землях літо помірковане, зрештою, воно всюди по Україні гаряче з максі-

мум дощів у т. зв. вегетаційний період, коли їх найбільше потрібно для росту рослинності.

Осінь на Україні переважно тепла й довга. Щойно після т. зв. бабиного літа починаються осінні сльоти, які особливо виразно виступають на західних та північних окраїнах української національної території. Після періоду сльот, температура повітря постійно обнижується і усталюється зима.

Зовсім окреме й самостійне місце в загальній кліматичній характеристиці земель української національної території займає підсоння південного Криму та Чорноморського Кавказького побережжя.

Кримське побережжя на південь від гір Яйли і Кавказьке Чорноморське побережжя мають всі прикмети т. зв. середземноморського клімату. Зима тут дуже м'яка, а середня температура січня на кілька ступнів вища від 0°.

Літо, злагіднене сусідством моря, триває тут майже півроку, а чотири місяці в році мають температуру понад 20°. Більшість атмосферних опадів на південному Криму випадає в часі від жовтня до березня, а на східному Кавказькому побережжі від вересня до лютого. Характерною прикметою підсоння Кавказького берега Чорного моря є сильні й зимні вітри, т. зв. бора, коли зимні й тяжкі маси гірського повітря, що залягають над Кавказом, з великою швидкістю й силою спливають над море. На морі викликають вони височенні хвилі і загрожують кораблям.

Коли підсоння південного Криму і Кавказького чорноморського побережжя порівняти з кліматом інших середземноморських країв, як напр. з кліматом Греції, Італії, чи побережжям Іспанії, то він і вогкіший і холодніший. Є це тому, що і південний Крим і Кавказький беріг Чорного моря лежать у сусідстві великого континенту, відки зимою напливають маси холодного повітря.

Цілковито окремо треба поставити в загальній характеристиці підсоння земель української національної території клімат Карпат, Яйли і Кавказу. Є це гірське підсоння. Підсоння Карпат цілком континентальне. Зима тут триває до 5 місяців, весна холодна, літо тепле, а осінь довга й погідна. Перші морози приходять вже

у вересні, а останні бувають ще деколи і в кінці травня. Кількість атмосферних опадів у Карпатах значна. Найбільше їх в місяцях червень-липень, а найменше в січні-лютому. Захмарення найбільше в грудні, найменше в серпні. Сніговий настил тривкий, досягає висоти кількох метрів і зникає здебільша щойно з кінцем квітня.

Підсоння Яйли не має вже всіх тих прикмет верховинського клімату, що їх мають Карпати, бо гори Яйла і менші висотою і простором. Їх характерною кліматичною прикметою є великий контраст між південними узбіччями, що заслонені від півночі і звернені до теплого Чорного моря та північними узбіччями, що виставлені на безпосередній вплив континенту.

Кавказ кліматично відрізняється від Карпат і Яйли передусім тим, що він своєю висотою сягає поза межі вічного снігу — отже має високогірське підсоння. Літо гаряче — зима морозна. Опадів більше на заході й у вищих місцях, а менше на сході й на нижчих місцях. Для Кавказького підгір'я характеристичний є т. зв. фен, себто вітер з півдня і південного заходу, коли то тяжке повітря спадає на північну сторону Кавказу і осушується та нагрівається на кільканадцять ступнів.

Ось так, коротко схарактеризоване, виглядає підсоння наших земель.

Підсоння це для людини дуже важне явище природи, бо від нього залежить увесь спосіб життя людини, її заняття, її звичаї і навіть і її вдача.

Українське підсоння з усіх поміркованих кліматів одно з найкращих.

М О Р Я.

Південну природну межу української національної території на довжині 1.800 км. творить північна частина Чорного моря з Озівським морем.

Чорне море належить до т. зв. середземних морів. Воно з півночі й заходу обмежене берегами Європи, а від півдня й сходу берегами Азії. Лише вузькою смугою Босфорської протоки, морем Мармара та Дарданельською протокою лучиться Чорне море з Середземним Романським морем.

Поверхня Чорного моря має 411.540 кв. км. Найбільша його довжина вносить коло 1.750 км., а найбільша ширина понад 600 км.

Глибина Чорного моря в різних місцях різна. У північно-західній частині глибина не перевищує 100 м. Вся інша частина-глибока (понад 2000 м.). Найбільша глибина 2243 м. лежить по південній стороні Кримського півострова.

Вода в Чорному морі мало солоня. Найбільше солоня далі від берегів і досягає тут 1,85% — себто 18,5 гр. солей на 1 л. води. Найменшу солоність подибуємо при північно-західних берегах, де багатоводні ріки Дніпро, Бог, Дністер та Дунай приносять до моря велику кількість прісної води. Дуже характеристичним для води Чорного моря є надзвичайно велика кількість у ній сірководню. У глибині 200 м. вона вже така велика, що нижче не подибується тут вже ніяких живих організмів, крім бактерій.

Вода в Чорному морі синьо-зелена й дуже прозора. Назва „Чорне“ не має нічого спільного з його барвою.

Температура води в Чорному морі різна. При берегах пересічна річна температура на поверхні дещо вища, ніж температура повітря. У літі найвищу температуру вода Чорного моря має при Кавказькому побережжі, а найнижчу в північно-західній частині. У зимі Чорне море при північному побережжі замерзає. Пристані, що знаходяться на півдні гір Яйли й Кавказу, зовсім не замерзають. Лід на Чорному морі держиться звичайно недовго. Морози часто чергуються і буває часто, що в місцях січні чи лютому кораблі можуть легко прибувати до північних Чорноморських пристаней і без льодоломів.

Чорне море завжди славилось своєю бурхливістю. Уже старовинні Греки називали його „негостинним морем“. Найчастіші і найсильніші бурі в Чорному морі бувають в зимі (в січні), а найрідші і найслабші в літніх місяцях (в червні). У часі бурі хвилі на Чорному морі доходять до висоти 10, а то й 15 м. Така бурхливість Чорного моря була теж причиною його назви.

Побережжя Чорного моря назагал рівнинне. Від устя Дунаю аж по устя Дністра побережжя одноманітне

і майже простолінійне; від устя Дністра по Дніпровий лиман воно дещо стрімке, але теж майже без заток. Зате розвинуті тут дуже сильно лимани, як напр. Дністра, Бога та Дніпра. Далі від лиману Дніпра аж до Каркінітської затоки побережжя стає низьке, плоске з пісковими наносами, що творять тут т. зв. коси. За цими косами знаходяться менші чи більші затоки, як напр. Ягорлицька, Тендерська, Каркінітська й ін. Від Перекопської затоки тягнеться побережжя Криму. Спершу воно низьке і плоске та мало розчленоване, відтак стає щораз вище, стрімкіше, а на півдні, де до моря досягають вибіжки Яйли, воно стає дуже різноманітне, зі стрімкими скелястими кліфами, рогами, причілками й т. п. За Яйланським побережжям берег Чорного моря знову стає низький і плоский. Такі береги мають Керченський та Таманський півострови. Чим далі на південний схід від Таманського півострова, побережжя Чорного моря стають вищі і стрімкіші. Тут доходять вже до самого моря відніжжя могутнього Кавказу і скелястими кручами вриваються до нього.

Озівське море невелике. Його поверхня виносить усього 37.610 кв. км. Це ніби великий лиман Дону. Воно теж дуже мілке, здебільш — 5—10 м., а найбільша глибина, яку подибуємо у південній його частині, виносить усього 15 м. Солоність води в Озівському морі є 1,1%. Побережжя Озівського моря дуже одноманітне і переважно низьке і піскове. Замітною рисою побережжя Озівського моря є численні піскові коси; з них найбільша Арабатська, що замикає т. зв. Сиваш або Гниле море. Води Сивашу насичені йодовими солями, через те в ньому не можуть жити майже ніякі живі організми. У зимі Озівське море замерзає на два-три місяці.

У горішніх верствах води Чорного й Озівського моря багато всякої риби — як стерляді, кефалі, осетрів, бичків, баламутів, тарані, оселедців й ін., особливо біля Керчі. У лиманах і в Озівському морі видобувають багато соли, яку не так то дуже давно привозили на Україну чумаки.

Каспійське море займає площу 438.000 кв.км. Є це властиво велике озеро. Його рівень лежить 26 м. нижче рівня Чорного моря. На півночі глибина Каспійського

моря не переходить 50 м., а на півдні досягає майже 1000 м. Солоність води менша, ніж у Чорному морі. Через те, що Каспійське море невелике, температура його води змінюється з порами року, відповідно до змін температури на суходолах, що його оточують. Літом температура доходить і до 30°, а в зимі Каспійське море у своїй північній частині замерзає на 3—4 місяці.

Південні береги Каспійського моря досить високі і круті, а північні і західні плоскі, піскуваті, з великою кількістю острівців. Каспійське море дуже рибне.

РІКИ.

Тому, що простір земель української національної території має схил з півночі на південь, майже всі ріки впадають до Чорного й Озівського моря. Тільки північно-західний куток — Низький Бескид, Розточчя, зах. Поділля і Підляшшя — висилає свої води до Висли, а з нею до Балтійського моря; південно-східний — до Каспійського моря. Вся Україна належить, отже, до трьох сточищ: чорноморського, балтійського і каспійського. Тому, що балтійське і каспійське зливища малі, можна землі української національної території вважати запіллям Чорного моря.

Українські ріки течуть по великій рівнині, а тому вони мають велику довжину й розлогі сточища.

Головна і найбільша ріка наших земель — Дніпро — 2285 км. довжини, а його сточище вносить понад 510.000 кв. км. Таким чином, Дніпро є третя ріка Європи, а Дністер (1.370 км, завдовжки, сточище 77.000 кв. км.), і Бог (довжина 770 км., — сточище 63.000 кв. км.) стоять на рівні з Райном. Так само і головні допливи мають великі розміри, нпр. Десна має 1.130 км. довжини, Припять — 795 км., Донець—1.4000 км.

Верхів'я всіх українських рік, за винятком Дністра й Прута, лежать на невисокій рівнині. Через це вода тече по малому схилу й має малу швидкість. Млява течія води сприяє осіданню піску й намулу і утворюванню мілин. Підчас повені маси води значно збільшуються, і течія стає швидшою. У цю пору ріки дуже розмивають крихкі

береги, ріка іноді промиває собі нове річище, а старе заносить піском. Через це річище українських рік дуже покручене й часто поділяється островами та мілинами на кілька проток, а по обох боках ріки лежать стариці та охаби.

У смузі, де українські ріки перетікають через кристалічний, гранітогнайсовий масив, творять вони пороги. Найбільше відомі славні Дніпрові пороги — нині вже затоплені, далі пороги на Дністрі та Бозі і на інших річках.

Українські чорноморські ріки мають ще одну особливість — це їх устя, т. зв. лимани. Лимани нагадують озера, лише сильно видовжені прямо до берегової лінії моря. Зі сторони суші вливаються до них ріки. Глибина лиманів збільшується в сторону моря. Від моря лимани відділені ширшими або вузькими косами з піску та намулу, т. зв. пересипами. Пересипи ці бувають або зовсім суцільні, або в одному або і в кількох місцях перервані т. зв. гирлами. Цими гирлами вода з рік через лиман вливається в море.

Лимани своїм походженням являють кінці долин степових рік, понижені під позем моря й залиті водою.

У замкнених лиманах, себто в лиманах з суцільними пересипами, вода солонувата. В деяких лиманах концентрація соли вже дійшла до того ступня, що стала тут виділятися самосадня сіль.

Нинішня величина лиманів дуже різна. Лиман Дністра є яких 40 км. завдовжки і середньо на 14 км. завширшки, лиман Бога 90 км. завдовжки і при виході 9 км. завширшки і т. д.

Українські ріки не дуже повноводі й то навіть великі, бо кількість атмосферних опадів невелика, а крім того в теплу добу значна частина атмосферних опадів випаровує й не попадає в ріки. Особливо різко виступає це явище на степових ріках; багато з них, неспілкувані ґрунтовою водою, літом цілком висихають.

Найнижчий водостан у всіх чорноморських ріках припадає на осінь (вересень), а найвищий на весну (березень-квітень), коли тануть сніги, що цілу зиму пролежали на своїх місцях. Весняні повені на наших ріках дуже часті. Вони трапляються особливо тоді, коли по довгій і сльотливій осені, яка насичує землю водою, та по довгій мороз-

ній і сніжній зимі наступає тепліша, як то буває звичайно, весна. Вода зі снігу, що рівночасно тане в цілому сточищі, не може просякнути крізь замерзлий і просичений ще з попередньої осени ґрунт, і вся спливає до річок. Рівень води в ріках нагло, а деколи й катастрофально підноситься, вода виступає з берегів й заливає широкі надрічкові простори. Крім цих весняних повеней, бувають, головню, в Кавказьких та Карпатських річках, ще літні повені. Вони спричинені пізнішим розтаванням снігів у горах та великою кількістю атмосферних опадів у часі довшої сльоти чи в часі злив.

У зимі всі українські ріки вкриваються тоншою чи грубшою верствою льоду. Льодова покрива триває на наших річках від кільканадцятьох днів аж до 3, а то й 4 місяців; це залежить від швидкості течії та від сили морозів. Найскорше замерзають ріки на сході, пізніше на заході. Ріки в південно-українських землях не мають ніколи тривалої льодової покриви, а ріки південного Криму й Кубанщини не замерзають зовсім.

Розтавання річкового льоду поступає від півдня, і це починається вже в половині березня.

Ріки сточища Балтійського моря. До сточища Балтійського моря належать ті ріки української національної території, що пливають із Західних Карпат, Розточчя і Західного Поділля до Висли. Найбільша з них — це Сян, притока Висли, що випливає з Високого Бескиду. З правого боку Сян приймає притоки Скля, Вишню, Любачівку і Танву, що пливають з Підгір'я і з Розточчя, а з лівого Ослову і Вислік.

Найбільша українська ріка Балтійського сточища Буг випливає з північного Поділля. Буг це типово низинна ріка, з широкою багнистою долиною і мулистим дном. Місцями досить глибока (до 5 м.). Притоки Буга: зліва — Полтва, Рата, Солокія, Гучва і Володава, а справа — Луч, Муховець, Нурець і Нарва.

Найбільші західні українські ріки Дунаєць з Попродом.

Ріки чорноморського і озівського сточища. До сточищ обох цих морів належить більше ніж 90% української національної території. Чорноморсько-озівське сточище обіймає сточища Дунаю, Дністра, Бога,

Дніпра, Дону з Дінцем і Кубані. Всі ці ріки, за винятком великої частини Дунаю, Дону і горішньої течії Дніпра, пливають від джерел аж до устя здебільшого на українській території.

Дунай з цілої своєї довжини, майже 2900 км., лише своєю дельтою входить в українську етнографічну територію, але з простору цієї території дістає декілька більших допливів. Найбільший з них — Тиса (довжина 1410 км.), що випливає з під Говерлі в Чорногорі, як т. зв. Чорна Тиса. Аж до м. Рахова на Закарпатській Україні, де з'єднується з Білою Тисою, пливе як бистра гірська річка. На цьому відтинку приймає Тиса карпатські притоки: Терешву, Терєблю і Велику Ріку. Далі випливає на Панонську низину, де стає вже великою низинною рікою і приймає далші карпатські допливи: Бержаву, Ляторицю і Уж.

З північної сторони Чорногори витікає ще один більший доплив Дунаю — Прут. Спочатку це гірська річка з швидкою течією, а прийнявши на підгір'ї Черемош, вона пливе вже рівниною широкою, місцями забагненою долиною вздовж південно-західної межі Басарабії і вливається до Дунаю вже недалеко його дельти.

З Буковини приймає Дунай ще один карпатський доплив — Серет.

Дністер (довжина 1372 км., сточище 76.860 кв. км.) випливає з Високого Бескиду, недалеко джерел Сяну. Аж до м. Старий Самбір пливе повздовжньою гірською долиною. Тут витікає на карпатське підгір'я і місцями по ньому широко розливається, як нпр. коло Самбора; коло Нижнева виходить Дністер у свій славнозвісний подільський яр, з берегами на стокількадесят метрів заввишки. Під Ямполем творить Дністер пороги. Нижче Тирасполя пливе вже широкою багнистою долиною, вкритою плавнями, тобто зарослями очерету. Вливається Дністер до неглибокого лиману.

Правобічні допливи Дністра: Стрий з Опором, Свіча, Лімниця і Бистриця, що витікають з Карпат та Реут і Бик, що пливають з Басарабії. Лівобічні допливи: Стривігор, Верещиця, Гнила Липа, Золота Липа, Коропець, Стрипа, Серет, Нічлава, Збруч, Жванчик, Смотрич, Ущиця, Мурахва і Ягорлик. Лише три перші з них течуть широ-

кими, забагненими долинами і творять багато ставків, а всі інші перепливають крізь глибокі яри Подільської височини.

Дністер для судноплавства мало придатний, бо не дивлячись на його довжину, води в ньому небагато, а до того й дно дуже невіривняне.

Бог витікає на вододіл Збруча і Случа. Тече майже рівнобіжно з Дністром. В горішній течві пливе Бог широкою і заболоченою долиною. В середущій течії береги долини стають вже високі і порослі гарними лісами, а місцями ріка творить пороги. Вилившись на причорноморську низину долина Бога поширюється і забагнується.

Бог вливається до лиману, що лучиться з лиманом Дністра.

Притоки Бога короткі і маловодні. З правого боку до Бога вливаються: Тростянець, Дохна, Кодима і Чичикля, а з лівого: Соб, Ташлик, Синюха і Інгул.

З огляду на невіривняне корито ріки та невелику кількість води, Бог, хоч досить довгий (764 км.), до плавби не годиться, за винятком його лиману й частини долиньної течії, нижче порогів.

Дніпро (довжина 2.285 км. сточище 510.750 кв. км.) третя по довжині ріка України, витікає поза межами України, на Білоруських землях.

Спершу пливе Дніпро, як невелика річка, по болотистій долині. Приймавши два великі допливи Сож і Березину, входить Дніпро, вже як велика ріка, на українську етнографічну територію і тут зараз же приймає два найбільші свої допливи: Припять з правого і Десну з лівого боку. Тут теж ріка ширшає до 700 м. Від Києва до Катеринослава (Дніпропетровського) Дніпро тече на півд.-схід, здовж східного боку Придніпрянської височини. Правий берег тут високий, порізаний багатьма ярами і балками, має вигляд гір (тут так і називають: київські гори, Канівські гори і ін.). За те лівий берег Дніпра низинний, плоский, а місцями навіть багnistий. Ширина ріки доходить і до 1400 м.

Від м. Катеринослава Дніпро повертає на південь і пробивається крізь Українську Кристалічну грядку. Відсіля аж до м. Запоріжжя, отже на довжині коло 90 км. долина ріки звужується так, що в деяких місцях її бере-

ги підходять аж під саму ріку. Дно корита дуже невіривняне, бо скелі підіймаються аж понад рівень води, заступають річці шлях і творять славні „Дніпрові пороги“. Начисляють їх усіх дев'ять. Швидкість течії тут дуже велика (до 6 м. на 1 секунду): „Вид Дніпра тут величний і грізний. Високі хвилі кидаються на лави ґранітових скель і мов те скло розсипаються на безліч кристалів. Дніпро „бє“, Дніпро „шумить“, Дніпро „реве“, а луна його реву йде кругом на кілька кілометрів від ріки“. Щойно перед десятком років побудували нижче останнього порога велику греблю, через те рівень води значно піднісся й утворилося озеро і воно залило пороги. Тільки таким чином уможливлено судноплавство і по цьому відтинку Дніпра.

Яких 10 км. нижче порогів долина ріки звужується до 160 м. і Дніпро перепливає через т. зв. Вовче Горло. За Вовчим Горлом Дніпро виходить вже на низину, де широко розливається (до 1200 м. широко) по заболоченій долині, порослій болотяною рослинністю, очеретом, а місцями теж вербою та лозиною. Це Дніпрові плавні, якими ріка ділиться на безліч рукавів. Тут і лежить отой Великий Луг, в якому збирались звичайно козаки, заки вирушили у свої славні походи. Глибина долішнього Дніпра значна, бо до 14 м. і більше.

Вливається Дніпро до лиману. Він хоч великий (64 км. довжини і до 14 км. ширини), але не глибокий, найглибший 6 м., бо ріка заносить його постійно замулом.

Допливів має Дніпро багато, але великі допливи дістає він лише в своїй горішній течії. Українські правобічні допливи Дніпра такі: Припять (795 км. довга) з Турою, Стоходом, Стиром, Гориню, Убортем, Ужом, Пиною, Ясьолдою, Ланю і Птичем; Тетерів, Ірпень, Рось, Тясмин і Інгулець, а лівобічні: Сож, Десна зі Сеймом, Трубеж, Сула, Псло, Ворскла, Орель та Самара.

Дніпро має для українського народу не лише велике господарське, але також велике національно-історичне значіння. Над Дніпром зародилась українська держава, з Дніпром було зв'язане життя нашої славної козаччини. Над Дніпром лежить Київ. Київ відігравав теж завжди ролю культурного центру в житті українського народу.

З Києвом зв'язані теж і події в останньому періоді національно-політичного життя України.

На просторі між Дністром і Богом пливе кілька річок, як нпр. Малий Куяльник, Великий Куяльник і Тилигул, що не доходять до моря, а вливаються до закритих лиманів.

На схід від Дніпра, між Дніпром і Доном, вливаються до Озівського моря: Молочна і Кальміус (історична Калка), що витікають з-під Донецького Кряжу. Це малі і маловодні річки.

Найбільшою з рік Озівського сточища — це ріка Дін (довжина 1.808 км., сточище 430.000 кв. км.). Вона витікає і пливе більшою частиною поза межами української національної території. Лиш головний її доплив — Дінець (1.400 км. довжини) — це чисто українська ріка. З інших українських допливів Дону треба ще згадати Хопер, Вороніж та відому вже нам річку Манич.

Остання велика ріка українських земель — це Кубань, що випливає з Кавказу, з льодовиків його найвищого верха Ельбруса. Спершу пливе як дика гірська річка, далі входить на кавказьке підгір'я, скручує на захід і тече в широкій, багnistій долині в напрямі до Таманського півострова. У віддалі яких 100 км. від устя ділиться на два рамена, одно з них вливається лиманом до Озівського моря, а друге до Чорного моря. Всі свої допливи одержує Кубань з лівого боку, з Кавказу. Головніші з них є: Лаба і Біла.

На Криму є лише одна більша річка — Салгир.

Ріки Каспійського сточища. Із української національної території спливають до Каспійського моря лиш дві ріки: Терек і Кума. Обидві витікають з Кавказу. Пливучи через пустиний степ, річки ці щораз більше втрачають воду і ледве встигають добитись до моря.

Найбільшим допливом Тереку є р. Малка, а Куми р. Калаус.

Більша частина великих українських рік судноплавна напр. Дніпро, Десна, Прип'ять, нижня частина Дністра, нижня течія Бога, Дін; інші придатні тільки до сплаву, але багато наших рік непридатні ні до судноплавства, ні до сплаву.

Різні частини земель української національної території не в однаковій мірі забезпечені ріками. Найбільше судноплавних та сплавних рік має Правобережжя, за ним іде північна частина Лівобережжя, а схід України майже зовсім не має судноплавних рік. Тут тільки один Дін перерізує на невеликому протязі Вороніжчину.

Довжина усіх водяних судноплавних шляхів на українських етнографічних землях досягає 6.200 км., з цього 200 км. припадає на канали. Серед цих водяних шляхів на перше місце вибивається Дніпро з його допливами, бо на 6.200 км. водяних шляхів на Дніпро припадає 4.300 км. — себто 69%. Наші ріки мають з природи корисні умови стати добрими шляхами річного транспорту, але під цим оглядом дуже занедбані, бо досі людина до цих природних умов додала ще дуже мало.

ОЗЕРА.

Озер на просторі української національної території небагато — більших яких 1200.

Озера на Україні розміщені в двох головних смугах: на півдні в низовій полосі над Чорним і Озівським морем та на північному заході в тих околицях, що їх колись в геологічному минулому покривав льодовик.

Південна полоса українських озер, — її можна назвати Чорноморсько-Озівською, — це або замкнені лимани, або берегові озера, т. зв. останкові, тобто сліди колишнього засягу моря.

Північно-західна група озер порозкидана на великих просторах Полісся, Підляшшя, Волині та Холмщини. Найважливіші з них такі: Біле, Оріхове, Тур, Любіж, Погость та найбільше Князь та Вигонівське. Колись озер цих тут було більше. Їх або позамулювали з часом ріки, або вони позаростали болотяною рослинністю і поутворювали багнища та торфовища.

Крім цього є ще на наших землях багато т. зв. надрічних озер, що повстали вздовж рік, де вода повиповнювала давні річища, т. зв. стариці та красові озера, що повстали в околицях, збудованих з гіпсу або вапняку. Грунтова вода, просякаючи через гіпс або вап-

няк, розпускає їх підземні верстви й утворює печери. Коли опісля такі печери завалюються, на поверхні повстають округлені заглибини і їх виповняє вода. Такі озера подибуємо на Покутті, т. зв. вікна, на Поділлі, Волині, на Криму й т. д.

Найбільше українське озеро Гудило (Манич), на 100 км. довжини і 10 км. ширини та займає площу 800 кв. км. — це колишня протока, що лучила Чорне море з Озівським. Через Гудило перепливає річка Західний Манич, яка вливається до Дону. Буває, що в дуже сухе літо озеро майже цілком висихає.

МІНЕРАЛЬНІ ВОДИ.

Коли у воді досить багато розпущених мінеральних речовин, то таку воду називаємо мінеральною, а джерела, що дають цю воду, називаємо мінеральними джерелами.

Мінеральні води наших земель ще не досліджено і не вивчено як слід.

Важливі, досі відомі, мінеральні джерела на просторі української національної території такі:

1) вздовж північних однок Карпат і в самих Карпатах, як напр.: в Жегестові, Криниці, Риманові, Трускавці, Моршині, Підлютому та в Буркуті. Це переважно залізисто-сірчані джерела. Їм відповідають джерела по південному схилі Карпат: джерела Бардієва, Ізки, Сваляви-Поляни, Кобилецької Поляни, Квасів, Рахова та ін.

2) На Поділлі — як напр. сірчані в Черчі, в Кам'янець-Подільському повіті, або гірко-солоні в Могилівському повіті.

3) на Волині — біля Шепетівки, джерела залізистої води, що має вуглекислий недоокис заліза та сліди сірководня.

4) на Київщині — напр. біля Коростишева, на Звенигородщині та ін. з залізуватою водою.

5) на Харківщині — напр. солоні озера в Славянську та залізуваті в Сумському, Охтирському та Харківському повітах.

6) на Полтавщині — напр. радіоактивне джерело

в Миргороді, або солоно-сірчані джерела в Константиноградському повіті та ін.

7) В Таврії — сірчані та солоні джерела в Теодозійському повіті.

8) на північних одногах Кавказу напр. - сірчано-алькалічні джерела П'ятигорська, залістисті Залізноводська, квасні Кисловодська і в Ессептуках та ін. У Гарячеводську виступають тепличні джерела т. зв. терми з температурою 80—90° Ц.

ГРУНТИ.

Назагал ґрунт земель української національної території дуже родючий, і більша половина належить до чорнозему. Цей факт має велике значіння для українських земель, бо сільське господарство є головним заняттям нашої людности і воно є основою її багатства.

На землях української національної території розрізняємо три полоси ґрунтів:

- 1) Полосу ґрунтів попільнякових і болотяних,
- 2) полосу черноземів і
- 3) місцеві ґрунти.

Попільнякові ґрунти, — яких назва походить з того, що горішний їх шар є білий і подібний до попелу — займають Холмщину, Підляшшя, Полісся, північну частину Волині, Чернігівщину, Підкарпаття і низи над Сяном і над горішнім Бугом. У залежності від матірної породи, на якій ці ґрунти утворилися, попільнякові ґрунти бувають глинясті, суглинясті або піскуваті.

Піскуваті ґрунти часто переходять у т. зв. летючі піски, яких вітри переносять з місця на місце й засипають орну землю, ліси і навіть сади.

Попільнякові ґрунти мало пригожі для хліборобства, бо мають малий відсоток гумусу і велику кислоту.

На Поліссі значні площі вкриті болотяними ґрунтами, що після висушення можуть бути придатними для хліборобства.

Полоса черноземів найбільш характеристичний ґрунт українських земель, бо вона займає всі наші землі, крім півночі, західних окраїн і гір, тобто їх три четвертини.

Її площу обраховують на 70 мільйонів гектарів і тимто вона після американської найбільша в світі.

Є різні роди чорнозему, залежно від матірної породи, відсотку перегною і т. п. Чорнозем належить до найкращих ґрунтів на світі і вимагає мало поправи.

У цілій українській чорноземній полосі трапляються також інші ґрунти, як напр., солончаки, себто солонцюваті глинясті ґрунти в степових западинах, піски над берегами рік та болотяні ґрунти в заплавинах річок і в западинах, як ось над долішньою течією Кубані й т. п.

Крім ґрунтів попільнякових і чорнозему, подибуємо на землях української національної території то тут, то там т. зв. місцеві ґрунти, які повстали як вислід звітріння місцевих пород або, як річкові наноси. Такими ґрунтами є, напр., вапнякові ґрунти (т. зв. боровини) на Поділлі, Розточчі, Волині і Холмщині, гірські ґрунти Карпат і Карпатського підгір'я, ґрунти Яйли та нижчих частин Кавказу. Взагалі, ці, т. зв. місцеві ґрунти, більше поширені на західних українських землях, ніж на східних.

РОСЛИННІСТЬ.

Рослинний світ українських земель визначається великим багатством і буйністю. Родючий ґрунт і гарне підсоння сприяють гарному розвитку різноманітної рослинності. Колись Україна щодо рослинності виглядала інакше, як нині. Величезні ліси вкривали цілу північну і західну Україну одним суцільним зеленим покривом. Карпати, Підгір'я, Розточчя, Підляшшя, Полісся, Волинь, західне Поділля, північна Київщина, Чернігівщина були тоді лісовою країною. На східному Поділлі, в південній Київщині, в Полтавщині та Харківщині ліси чергувалися з травистими степами, на яких ще то тут, то там порозкидані були невеликі острови лісу, головно вздовж річок, а справжній безлісний степ тягнувся вузькою смугою лише над самим Чорним і Озівським морем.

Як же розташована нині рослинність на землях української національної території?

На Україні стрічаються і переходять одна в одну чотири кліматичні смуги: середущо-європейська, північно-європейська, західно-азійська і середземноморська. Такому поділові на кліматичні смуги відповідає також поділ на рослинні (флористичні) смуги. Окрім того ще треба залічити сюди три гірські рослинні смуги: карпатську, кримську (яйланську) і кавказьку.

Та частина українських земель, що стоїть під кліматичним впливом середущо-європейської і північно-європейської кліматичної смуги, творить лісову смугу. Вона сягає на півдні приблизно до лінії, що веде від карпатського підгір'я на Київ до Курська, отже вона займає Підляшшя, Полісся, Волинь, Західну частину Поділля і північну частину Придніпрянської височини: є це менш більш одна п'ята частина всієї української національної території.

З огляду на збір дерев, можемо українську лісову смугу поділити на дві частини: меншу — західну і більшу — східну.

Західна, що обіймає простори над горішнім Дністром, Сяном, Вепром і Бугом, вкрита лісами середньо-європейського типу. В лісах цієї частини української лісової смуги ростуть з листвяних дерев: явір, ясен, слен, дуб, а також граб і бук, а зі шпилькових: сосна, ялиця, модерев і смерека. В підліску цих лісів росте піщина, рябина, тернина, малина, ожина і різне зілля.

У лісах східної частини української лісової смуги, суди належить Підляшшя, Полісся, Чернігівщина та північна Волинь, переважають такі ж дерева, як у північно-європейській лісовій смузі. Панівним деревом тут є сосна, поруч якої ростуть ще береза, вільха, осика, верба, і на сухіших місцях граб і дуб. Бук з листвяних, а смерека із шпилькових є тими деревами, що відрізняють одну частину української лісової смуги від другої.

Щоб ліс міг рости, треба, щоб щороку падало досить дощів, щоб дощі ці були відповідно розділені впродовж року та щоб впродовж року панувала відповідна температура повітря. Коли підсоння стає сухіше і тепліше, відшають дерева, ліс уступає тоді місця травянистим лукам, серед яких лежать ще тут і там гаї. Таку рослинну золицю називаємо лісо степом.

Лісо степ займає південну частину Волині, Київщини і Чернігівщини, майже ціле Поділля та північну частину Полтавщини й Харківщини. Невеликі групи тутешніх лісів складаються, головно, з дуба і граба, а на пісчуватих ґрунтах зі сосни. По балках і ярах ростуть т. зв. байракові ліси, складені з дубів і грабів, з домішкою сленів, ясенів, берези, осики й липи.

На лінії, що йде від міст Кишиніва, Умані, Полтави і Саркова та далі на Саратов, ліси майже цілком зникають, а увесь простір є степом.

Українські степи, що займають південні і південно-східні землі української національної території, є продовженням степів Середньої Азії, що між Уралом і Каспійським морем переходять в Європу. На півдні сягають вони аж до підніжжя кримських гір та Кавказу і по береги Чорного й Озівського морів. Степи ці витворилися як наслідок не лише малої кількості атмосферних опадів, але також їх нерівномірного розподілу на

поодинокі місяці року, бо такі кліматичні умовини унеможливають правильний ріст деревини.

Українські степи не всюди однакові. Північна їх частина, тобто та, що прилягає до лісостепу, має характер травянисто-луговий. Побіч різного зілля, ростуть де-не-де і т. зв. чагарники, тобто кущі, а вздовж річок тягнуться вузькими смугами малі ліси-левади, що складаються з дуба, осики, берези, верби, клену та ясеня.

Далі на південь простягається вже сухий трав'янистий степ. Серед степових трав найбільш типова тирса. Найкраще виглядає цей степ у травні і червні, бо тоді цвітуть дуже гарні квіти (шапран, степові півники, гіяцинт, тульпан, степова фіялка, барвінок, батіжник і багато інших) і весь степ виглядає як різнокольоровий килим, але вже в липні починає степ жовкнути, а в серпні увесь сірий, сумний, бо випалило його жарке сонце. Левад у цьому степу майже немає, лише в деяких балках зустрічаються невеличкі чагарники.

Чим далі на схід, менш-більш за Доном, трав'янистий степ переходить у пустинний степ із солончакми, тобто такими місцями, де виступає ґрунтова сіль. Пустинний степ майже голий, лише гуртками росте тут полин і різні солерости.

На кавказькому березі Чорного моря і на південному березі Криму лежить дуже вузька смуга середньоморської рослинності. Постійно теплий клімат, разом із великою кількістю атмосферних опадів, причинився до буйного розросту рослинності. В цій смузі побіч північних рослин ростуть також середземноморські дерева і кущі, як оливкові і лаврові дерева, кипариси, волоські горіхи, південні сосни (пінії) мірти, аґави і ін.

Окрім того в середземноморській рослинній смузі удається дуже добре вино. Виноградники стрічаються і на цілому побережжі Чорного моря, а яром Дністра заходять аж до міста Заліщики в Галичині.

Крім чотирьох головних рослинних смуг, окреме місце займають гори.

Карпати належать до середущо-європейської рослинної смуги, але розміщення рослин інакше як на долах. У підніжжя і в долішній частині узбіччя гір ростуть

листяні ліси буків і грабів, до яких, чим даліше вгору, тим густіше долучуються смереки і ялівці. Чим ближче до верхів дерева дрібнішають і на самій межі лісової смуги — у висоті коло 1600 метрів — ростуть вже тільки карликові сосни і ялівці. Ще вище зникають і кущі, а найвищі частини гір вкриті до самих шпилів трав'янистими лугами, т. зв. полонинами, де випасаються стада рогатої худоби і овець.

Подібне розміщення рослинності стрічаємо також і в Кримських горах, з тою тільки різницею, що лісова частина гірської рослинності має багато дерев середземноморського типу. Верхи гір вкриті полонинами, які тут називаються яйлою, з чого пішла назва гір.

Кавказькі гори мають у підніжжя букові і дубові ліси, що сягають до висоти 2000 метрів і вище. За вузькою смугою гущавників простягаються полонини, а поза висотою 2700 до 3000 метрів йде вже межа „вічного снігу“.

Так лісова, як і степова смуга українських земель сильно перемінилася під впливом діяльності людини. На протязі віків ліси вирубалися і викорчовувалися, і людина перемінювала їх у ріллю. Також природний степ підпав величезним змінам. Високі трави, де козак з конем ховався, як пишеться в старих книгах, зникли, а на їх місцях хвилюють перед жнивами безмежні лани збіжжа. а восени таки ж безмежні і сумні стерні. Колишнє „дике поле“ перемінилося в культурне поле. За останні століття українці дуже змінили обличчя своєї землі, особливо на півдні.

ТВАРИННИЙ СВІТ.

Колись тваринний світ (фавна) України був інший, ніж тепер. Був час, коли на просторах України панував майже субтропічний клімат, і тоді жили тут такі тварини, як гієни, малпи, гіпопотами, мастодонти, тигри, носороги і ін. Але коли згодом почало на Україні холодне, й коли прийшла льодова доба, то всі ці тварини покинули ці простори й перемандрували далі на південь у тепліші простори або вигинули, а на Україну прийшли такі тва-

рини, які живуть нині далеко на півночі в підбігунових (субполярних) країнах, отже тварини пристосовані до холоду. Щойно, коли на Україні настав знову тепліший клімат, і льоди уступили, почали сюди приходити тварини з півдня і це створило основу теперішнього тваринного світу земель української національної території. Але і в історичних часах настали великі зміни в тваринному світі України. Зміни ці поробила вже сама людина. У старовину жили на Україні по річках бобри, ліси аж кишіли від всякого роду дичини, як олені, серни, дикі кабани, на Поліссю лосі і зубри; тепер тільки в Біловіжським пралісі збереглися зубри, яких убивати не можна. У річках України було багато риби. На степах гуляли табуни диких коней—тарпанів, прилітала сюди різнородна птиця, яка тепер з переміною дикого степу в культурне поле не має що робити на місцях давнього житла. Тільки в горах, в Карпатах і на Кавказі, живуть ще невинищені дикі коти, рисі, вовки і ведмеді. На місце диких тварин розмножила зате людина багато домашніх тварин: коней, корів, овець, свиней, кіз, буйволів, а з домашньої птиці: курей, качок, гусей, індиків. В останні часи, особливо на півдні почали розводити шовковика, а то тим більше, що шовкове дерево, листям якого живиться гусільниця шовковика, дуже гарно вирощується на Україні.

Нинішній тваринний світ України має ознаки тваринного світу східно-європейського лісу, лісостепу і степу, при чому подибуємо досить значну домішку східних видів, деяку домішку видів північної лісової смуги, а також і західно-європейських форм. Крім цього на півдні України зустрічаються ще й риси середземноморські, а на прикаспійських просторах — середньо-азійські. Все це вказує на те, що тваринність земель української національної території є дуже різноманітна.

У лісах України живуть такі звірята, як: олень, серна, лис, вовк, дикий кабан, дикий кіт, борсук, тхір, куна, ласиця, вивірка, заїць, їжак, видра, з рідких птахів: глушець, орябєць, чорна жовна, чорний бузько (чорногуз) чорна синиця. Крім цього, живе тут ще багато різних інших птиць, гадюк та комах. Такі звірята, як бобр, вед-

мідь, лось, зубр, вже так нині винищені, що залишки їх охороняються законом.

Тваринний світ лісостепу показує різноманітну суміш лісових степових видів. Колись жили тут такі тварини, як ведмеді, серни, лосі, тепер вже лиш де-не-де збереглися ще білка, куниця чи серни. На Поділлі жив ще й тур. Зникли з лісостепу теж бобри, і тетеруки, зате зустрічаються тут ховрашки та байбаки, тварини прикметні степовій смузі.

До тварин характеристичних для степової смуги належать дрібні тварини як ховрашок, хомяк, хохуля, земний заєць, байбак, тушкан, а з птиць: степовий орел, степовий жайворонок, куріпка, дрохва, журавель-красуня, довгоногий кулик і ін.

В тваринному світі гірського Криму і на Кавказі зустрічаються форми, прикметні середземноморському тваринному світу, як приміром: гриф, шакал, фазан, з плазунів нпр. чекан, з безхребетних цикада, скорпіон, сколопендра й ін.

У водах українських морів живе багато риб і різних морських тварин. Живуть тут оселедці, кільки, осятра скумбрії, тюлька та багато-багато інших. Водяться у водах Чорного моря тюлені і дельфіни, а далі й медузи, халуги й ін.

МІНЕРАЛЬНІ БАГАТСТВА.

Величезні мінеральні багатства лежать розкинені під землею по різних областях українських земель-найбільше на Донецькому Кряжі, в Карпатах і на Підкавказзі.

Величезне значення в господарському житті України має те, що на Україні є великі родовища тих копалин, які дають підставу для промисловости, тобто: вугілля, нафти, залізних, манганових та інших руд.

Вугілля. Вугілля займає провідне місце між родами палива і джерелами енергії. Є кілька родів вугілля: кам'яне, буре й торф. На землях української національної території виступають всі три роди.

Найбільші запаси кам'яного вугілля на українських землях знаходяться в Донецькому кряжі. Зай-

мають вони площу кругло 23.000 кв. кілометрів. Щодо запасів вугілля Україна посідає шосте місце у світі (по З'єдинених Державах Північної Америки, Китаю, Сибіру, Німеччині і Англії). Донецьке вугілля залягає неглибоко, між ним багато антрациту та вугілля, що надається дуже добре до коксування.

Поза Донецьким басейном кам'яне вугілля знаходиться ще у незначній кількості в Надзівщині, на Криму і на Кавказі. Є на Україні теж багато бурого вугілля, головно у південній Київщині, на Криворіжжі, на Волині і в Галичині. Але якість цього вугілля невисока, а умови добування здебільшого важкі.

Торф виступає в північно-західних землях, головно на Поліссі, але він використаний ще дуже слабо.

Нафта. Головними теренами добування нафти на українських землях є Підкарпаття і східне Передкавказзя, а далі нововідкритий басейн на Полтавщині (біля Ромнів). Осередками підкарпатського нафтового басейну є Борислав-Тустановичі та Битків, а на Передкавказзі Грізне і Майкоп. Слабші джерела виступають біля Тамані. Запаси нафтових районів України обраховують на 300 мільйонів тон, що дає коло 5 % усіх світових запасів. У видобутку нафти землі української національної території займають сьоме місце у світі.

Поруч нафти видобувають на галицькому Підкарпатті земний віск, а на Підкавказзі і на Підкарпатті ще й земний газ. Уживають його до освітлювання й отоплювання.

Залізна руда. Залізні руди залягають у кількох великих родовищах та й ще в кількох дрібніших, що розсіяні по всіх українських землях. Головні, одначе, є родовища в Кривому Розі і на півострові Керч. Криворізьке залізо щодо кількості металю і щодо якості та чистоти руди одно з найкращих у світі. Щодо запасів залізної руди стоїть Україна на четвертому місці у світі. (по ЗДА, Англії і Франції), а щодо видобутку залізної руди на третьому місці (по Франції і ЗДА).

Манганова руда. Головні родовища манганової руди лежать коло м. Нікополя, на долішньому Дніпрі. Це найбільше у світі родовище манганової руди.

Є ще на українських землях ртутна руда на Донбасі, золото, оливо, срібло і цина. У Донецькому кряжі, на півн. Кавказі і на Закарпатті мідь, в Донеччині, Київщині, Херсонщині і на Буковині і ін. руди, але запаси цих руд малі, і їх добувають в дуже малій кількості, а то й зовсім не добувають.

Сіль. Сіль на українських землях добувають або просто з землі, як т. зв. кам'яну сіль, або з солоних джерел, як виварну, або як самосадну тобто з моря, прибережних озер та лиманів.

Найважливіший район добування кам'яної соли лежить у північно-західній частині Донецького басейну, біля Бахмута. Менші запаси кам'яної соли знаходяться на Закарпатті.

Виварну сіль одержують з сольних джерел на Підкарпатті, в Донбасі (біля Слав'янська) та на Одещині. Самосадну сіль дістають головно в Криму й на Одещині. Продукція самосадної соли сягає на Україні в давні часи і так само торгівля нею (українське чумацтво). У видобутку кухонної соли Україна займає восьме місце у світі (найбільше добування її в З'єдинених Державах Північної Америки).

На галицькому Підкарпатті добувають багато калієвих (поташевих) солей. Їх засобами стоїть Україна на третьому місці у світі (по Німеччині і Франції).

Крім цих найважливіших копалин землі української національної території мають ще багато інших мінеральних скарбів. На Поділлі добувають фосфорити, що їх вживають до виробу штучних угноєнь, на Запоріжжі лупак на таблички, на Волині, Київщині й Запоріжжі дещо графіту, по цілій Україні багато доброї гончарської глини, на Покутті, Поділлі й Донеччині багато гіпсу. Так само всюди по Україні стрічаються жорновий і точильний камінь, вапно, крейда та різні будівельні матеріали.

НАСЕЛЕННЯ.

Кількість і розміщення населення. На просторі земель української національної території живе 55 мільонів населення. (Дані про населення перед 1939 р.)

Таким чином середня густина населення на Українських землях виносить — 59 осіб на 1 кв. кілометр. Наші землі слабше заселені від країв західної і середньої Європи, але ж куди густіше від інших країн східної, а також від країн північної Європи (Бельгія 274, Голяндія 253, В. Британія 190, Німеччина 136, Італія 132, Сов. Росія 22, Швеція 14, Норвегія 9).

Та розміщення людности на українських землях доволі різноманітне, і тому густина населення не всюди однакова. На землях української національної території можна визначити три смуги густоти: середню густо заселену, північну і південну-заселені слабо. Середня — густо заселена смуга тягнеться вздовж осі Перемишль-Львів-Вінниця-південна Київщина-Харків і далі на північний схід. Тут густина виносить коло 100 осіб на 1 кв. кілометр. Північна і південна смуги заселені вже рідше. В північній смузі густина населення виносить пересічно 52, у південній 55. Найслабше заселені херсонські і кримські степи, вищі групи Карпат й Кавказу та Полісся, де густина населення доходить лиш до 25 на 1 кв. клм., а то й менше. На Прикаспійській низині, отже вже на самому східному пограниччі української національної території, де панує пустинний степ, густина населення не доходить до 5 на 1 кв. клм.

Виймкові відносини щодо густоти панують у Донецькому кряжі (Донбас), де на площі яких 22000 кв. клм. густина зростає до 130. Це тому, що через постійний зріст добування вугілля й розвиток важкої промисловости в Донбасі припливає сюди щораз більше людей, і густина населення в Донбасі постійно зростає.

Чим пояснити цю різницю в розміщенні густоти населення на землях української національної території? В першу чергу різноманітністю життєвих умовин. Густо заселена середня смуга, це — смуга лісостепу, найродючіших в Європі чорноземних ґрунтів, а водночас це смуга з найбільшою кількістю атмосферних опадів. Родючий чорнозем дає тут змогу прожитку густій людности. Північна смуга, це-смуга бідних ґрунтів, це країна лісів і боліт, отже країна де немає таких догідних життєвих умов, як у середній смузі. Що ж торкається південної

смуги, то вона обіймає собою степову смугу з поміркованою кількістю атмосферних опадів, де часто бувають посухи. Крім цього, це простір, що є тривало заселений щойно з XVII і XVIII століття. Найпізніше заселені херсонські і кримські степи мають ще й досі найменшу густоту населення.

Коли на землях української національної території будуть як-слід використані всі простори придатної землі, а також і всі мінеральні багатства, то тут зможе поміститися більш, ніж вдвоє стільки населення, що його живе тепер.

Рух людности. Як на кожному заселеному земному просторі, так і на просторі української території кількість населення, а отже й його густота, постійно міняється. Зміни в стані людности кожної країни залежать в першу чергу від природного руху людности, себто від числа народжень і смерти. Коли число народжень більше від числа смертей, тоді говоримо про т. зв. природний приріст. Велике значення для стану населення має також переселенський рух, т. зв. еміграція та приїзд з чужих країн т. зв. іміграція.

Природний приріст буває в різних роках і країнах різний. Перед першою світовою війною й зараз по ній природний зріст людности на землях української національної території належав до найвищих у цілій Європі. Він хитався між 15—24 на тисячу. У час світової війни з причин втрат на полях бою і втрат з причини заразливих хворіб, природний приріст зменшився. В перших роках після війни прийшло знову збільшення природного приросту, а вже в році 1922, а опісля ще й у 1932 позначується знову його великий упадок в наслідок голоду на Радянській Україні.

Природний приріст населення на всіх частинах України однаковий. Найбільший природний приріст мають ті землі української національної території, де є ще багато землі придатної до обробітку. Тобто степова Україна, а також ті землі, що можуть ще приймати людність, як от Передкавказзя та Крим, бо вони ще не переселені. Найменший природний зріст стрічається у густо заселеній Галичині, на Поділлі та в Київщині.

Природний приріст людности на землях української національної території низчий від дійсного, бо частина населення кидала свою батьківщину і емігрувала поза її межі. Причиною еміграції українського населення були головню господарські відносини, а саме господарська незабезпеченність. Цей еміграційний рух розпочався в більшім розмірі щойно в половині минулого століття і від того часу виемігрувало вже з землі української національної території більше ніж 4 мільйони українців. Еміграція зі східних українських земель ішла головню до Азії, а зі західних до Америки. По визвольній українській війні з 1918—1921 р. багато українців опинилося на еміграції в різних європейських державах. Ще більша ця еміграція тепер, після другої світової війни.

На місце тієї частини населення, що виемігрувала, прийшли поселенці з чужих країн, головню москалі, поляки, чехи, румуни, мадяри та інші. Особливо сильною була ця іміграція в останніх часах, а ще сильнішою є вона тепер, коли землі української національної території заселяються людністю з різних частин СРСР.

Крім еміграції та іміграції, як у кожній країні так і на Україні, бувають ще внутрішні мандрівки людности. Торкається це головню східних земель української національної території, де населення з перенаселеної середньої смуги України переселяється на південь в степову смугу, на Крим, на Передкавказзя та до більших міських осередків, головню до Донбасу.

СІЛЬСЬКА Й МІСЬКА ЛЮДНІСТЬ.

Тому, що завдяки великій родючості ґрунтів земель української національної території, головним заняттям населення було вже від найдавніших часів рільництво, більшість людности українських земель живе по селах. Українські землі належать до тих країн Європи, які мають один із нижчих відсотків міського населення. По українських містах жило в 1939 р. 29% людности (в промислових державах Європи нпр. в Англії, Франції, Бельгії, Німеччині та інших—більше ніж 50%). До більшого розвитку дійшли українські міста щойно останніми часами і то в

тих місцях, де розвинулася промисловість, як ось у південно-східних, і торгівля, отже головню в надморських місцевостях. У 1939 р. було на українських землях 24 великих міст з населенням понад 100 тисяч. По містах України переважав український елемент.

Національні відносини. Українська національна територія має великий відсоток інших народів, а через це її населення не є однорідно українське. Сталося це наслідком великих політичних змін, що відбулися на українських землях через еміграцію українців та іміграцію чужинців. Перед другою світовою війною жило на українській національній території аж 30% неукраїнців. Були це: 5 мільонів москалів, 3 мільйони жидів, коло 2¹/₂ мільйона поляків, 700 тисяч німців, ¹/₂ Мільйона румунів, коло 160 тисяч греків, понад 200 тисяч татар і турків, 120 тисяч болгар, трохи мадярів, словаків, вірмен та кавказьких верховинців.

Українці поза межами суцільної української території.

Поза межами суцільної української території жило перед другою світовою війною більш ніж 5 мільйонів українців. Був це головню вислід еміграції впродовж останніх п'ятидесяти років. В європейських країнах жило понад 1 мільйон українців, в Азії коло 2¹/₂ Мільйона, а в Америці понад 1¹/₂ Мільйона.

Українці в європейських країнах. В європейській Росії, а саме в Вороніжчині, Курщині, на Поволжі і в південному Уралі жило кругло 800 тисяч українців. Коло 100 тисяч українців жило порозкиданими островами на польських землях. Крім цього українські острови зустрічаються на Словаччині, Мадярщині та в Румунії. Далеко від українських земель живуть українці в Югославії, головню в Бачці і в Боснії, а крім цього невеликими групами в Чехословаччині, Франції та в ін. європейських державах.

Українці в Азії. Українці в Азії поселилися в Туркестані, від Уралу по Тихий океан вздовж сибірського залізничного шляху і на Далекому Сході на т. зв. Зеленому Кліні. У деяких областях Азії українці мають переважну чисельну більшість (як нпр. на Зеленому Кліні).

Українці в Америці. В Америці поселилися

українці головню в Канаді, в З'єдинених Державах Північної Америки, а далі в Бразилії, Аргентині. В Канаді живе понад 400 тисяч українців, в З'єдинених Державах коло 800 тисяч, в Бразилії коло 60 тисяч, а в Аргентині понад 50 тисяч. Крім цього живе ще по кілька тисяч українців в Уругваю та Парагваю, в Мехіку, на Кубі та в інших країнах.

Загальне число українців на світі. З початком 1938 р. на цілому світі було 44 мільйони українців. Таким чином український народ є щодо числа другим народом серед слов'янських народів (по москалях), а шостим серед народів Європи (по німцях, москалях, англійцях, італійцях і французях).

Віроісновідні відносини. Українці це переважно православні і греко-католики. Перед війною припадало 88,5 % на православних, 10,6 % на греко-католиків, а 0,9 % визншавців інших віроісповідань.

О С Е Л І.

1. ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД.

Типи осель. Розрізняємо два головні типи осель: село і місто. Поділ цей спирається на заняттю населення одного та другого типу осель. Головним заняттям людности осель сільського типу є хліборобство, а міського переважно промисел і торгівля. Крім цього міста є звичайно адміністративними, господарськими і культурними осередками.

Положення осель. Інші вимоги має щодо свого положення село, а інші місто. Рішальним в положенні села догідний доступ до піль, а в положенні міст догідні умовини для комунікації.

Тому, що на українських землях переважають рівнини, немає тут більших рельєфних труднощів для закладання осель. На більші труднощі натрапляє людина на Україні при закладанні осель лише в горах, на Поліссі і по части на Поділлі. В горах оселі повстають звичайно на дні долин і то на низьких, надзаплавних терасах, що забезпечує оселю перед повинню. Рідше вже повстають оселі

на схилах та на нижчих плоских хребтах. Велику ролу у розташуванні гірських осель відіграє звернення місця, зайнятого під оселю, до сонця.

На широких просторах української національної території, що покриті лісом, оселі лежать досить рідко. Пояснюється це труднощами викопування глибоких криниць на межиріччі. Тимто оселі на цих просторах лежать звичайно над водою, а на межиріччі осель або зовсім не буває або лише винятково.

Інакше виглядає розташування осель у північній смузі українських низин, головню на Поліссі. Тут навпаки оселі лежать на вищих і сухіших місцях, а отже даліше від річок.

Зовсім особливе є розміщення осель на Поділлі. Тут оселі лежать переважно на річкових ярах, бо там і до води близько і яри дають добру охорону перед вітрами. Лише в місцях, де яри стають дуже вузькі, оселі лежать вже вище над дном яру, а то й на самій височинній плиті.

При положенні осель міського типу рішальне значіння має догідність комунікаційних сполучень, а тому міста лежать переважно там, де перехрещуються шляхи. У горах міста лежать найчастіше там, де сходиться декілька річкових долин, а при виході з гір там, де поперечні гірські шляхи перетинаються з поздовжними підгірськими.

На українській національній території багато міст лежить на границі лісової і лісостепової смуги, отже там, де буває природний обмін продуктами обох цих смуг. Рішальним тут отже є торговельний момент.

Форми осель. Форми осель бувають дуже різнородні й залежать головню від природних географічних чинників, хоч не малу ролу при цьому відіграє також прийнятий у даного народу звичай будування осель. Буває, що деколи форму закладаної оселі приписує сама адміністративна влада.

Між сільськими оселями українських земель найбільше т. зв. гуртових осель, тобто скупчених осель, що мають багато різнонапрямних вулиць, уздовж яких розбудовані поодинокі садиби. Загальна форма гуртових осель звичайно дуже неправильна. Гуртові оселі — це панівний тип осель на Підкарпатті, на Поділлі, в Баса-

рабії, на Полтавщині, на Харківщині та в степах. Менше їх на Надсянській низині та над горішньою Припятьтю.

На північних і північно-східних українських землях, як от на Підляшші, Поліссі, Чернигівщині, Курщині і Вороніжчині, переважають однувуличні оселі, в яких садиби стоять обабіч одної довгої вулиці, що її довжина доходить деколи і до кількох кілометрів.

До однувуличних осель подібні є т. зв. ланцюгові оселі, що тягнуться ланцюгом уздовж рік. Їх подибуємо в долинах гірських річок, далі на Покутті й Розточчі.

Є на українських землях, а саме на Причорноморській низині, над Доном, в Басарабії ще т. зв. правильні оселі, побудовані за заздалегідь зложеним пляном і вони мають звичайно форму квадрату або прямокутника.

Дуже поширеною формою осель на українських землях є хутори, тобто садиби, що стоять розпорошено і відокремлено. Найбільше їх в горах (головно в Чорногорі), а далі на Полтавщині, Кубанщині і Ставропільщині.

Перехідною формою між хуторами і більшими оселями є т. зв. присілки, що складаються з декількох садиб, поза більшими оселями. Подибуємо їх лише на Підляшші та над притоками Дону.

Між формою малих міст та сільських осель немає на українських землях майже жадної різниці, хиба, що по середині малої оселі лежить більший майдан, т. зв. ринок. У великих міст форма залежить головцо від способу їх повстання. Старі міста задержали в своїй основі давній плян, особливо ж в їх осередку, довкруги якого розташувалися новіші і правильно побудовані частини міста (нпр. Київ). Молоді міста — як ось Ростів чи Одеса — мають дуже правильну форму, звичайно правильної шахівниці. Натомість гірничі міста, як нпр. деякі міста Донбасу або Борислав мають дуже неправильні форми, бо будинки в них розташовані головно біля шахт. Те саме дається помічати у великій мірі в нових промислових містах, де доми скупчуються знову біля фабрик.

2. МІСТА НА УКРАЇНІ.

Оселі міського типу на землях української національної території розложені дуже нерівномірно. Залежить це

головно від густоти розселення. Переважають на українських землях малі міста — містечка —, осередки дрібної місцевої торгівлі. Такі міста зовнішньо мало чим різняться від сільських осель: вулиці вузькі, будівлі невисокі і цим вони сильно відрізняються від міст західної Європи. Більших міст з населенням понад 100 тисяч було в 1939 році на українських землях 24.

Головніші міста на землях української національної території такі:

В Карпатах: Єдиним більшим містом на Лемківщині це Сянік (15.000 мешк.), розташований над Сяном при шляху підгірської залізниці. Сянік є осередком українського національно-культурного життя Лемківщини. При найнижчому карпатському гірському проваллі лежить Дукля, а над р. Ропою Горлиці. Є теж на Лемківщині декілька живців, а з них найбільш відомі Романів — у східній та Криниця — у західній Лемківщині.

Найбільшим містом на закарпатській Лемківщині (словацькій) є Пряшів, осідок греко-католицького єпископа та старовинний Бардіїв, що є рівночасно визначним живцем.

У Бойківському Бескиді великих міст теж немає, а тільки невеликі містечка, що лежать переважно здовж рік та над залізничними шляхами. Над р. Стрий лежить Турка (10.090 мешк.), над Сяном Лісько, над Дністром Старий Самбір, а над Опором Сколе. Все це малі осідки дрібної торгівлі й деревного промислу. Зате є тут декілька літниць, серед гарної природи і здорового повітря, як нпр. Зелем'янка, Гребенів, Тухля, Славсько — всі над р. Опір, над р. Лімницею Підлюте з сірчаними джерелами. Біля Славська стоїть гора Маківка, славна з геройських боїв українських Січових Стрільців з москалями в 1915 р. в часі першої світової війни. Над Наддвірянською Бистрицею лежать Надвірна і Битьків з копальнями нафти.

Ще менше міст на Гуцульщині і все це малі незначні містечка, як ось Делятин (9.000 мешк.) зі солеварнями, Косів (6.000 мешк.) осередок високо розвинуеного гуцульського домашнього промислу та Кути над Черемошем із гарбарським та кушнірським промислом. Найбільша оселя Гуцульщини — це село Жаб'є, розташо-

ване в широкій гірській кїтловині. Багато на Гуцульщині літниць, головно здовж р. Прута як Дора, Яремче, Микуличин, Татарів, Ворохта, а над Черемошем Буркут, Устеріки, Яблониця й ін.

На території Карпатської України міста лежать головно над притоками Тиси. Над Ужом лежить найбільше місто Карпатської України Ужгород (26.000 мешк.), зі старовинним замком з XIII столїття, а над Ляторицею друге більше місто країни Мукачів (26.000 мешканців), зі старовинним замком князів Корятовичів. На вульканичній мальовничій горбовині, на самому малярсько-українському пограниччі, серед винниць лежить Берегів, а далі на схід столиця Карпатської-України в рр. 1938—39 Хуст (18.000 мешк.), зі замком з XI ст. Над Ляторицею лежить Свалява, (недалеко неї виступають родовища залізної руди та золота), над Тисою Тячів і Содотвина з копальнями кам'яної соли, а в закарпатській Гуцульщині Рахів над Тисою та Ясіння над Чорною Тисою, з копальнями нафти.

На карпатськїм підгір'ю, де багато земних копалин, (головне нафти й соли) та де виступають родючі ґрунти, а отже де через те й густіше населення, міст більше.

Над Дністром, на шляху прикарпатської залїзниці, лежить Самбір (25.000 мешк.), що має деякий фабричний промисел і веде досить живу торгівлю. Ще далі на схід багатий Дрогобич (33.000 мешк.) головний осередок нафтової промисловости з великими рафінеріями нафти. В його околиці Борислав (42.000 мешк.), що разом з Тустановичами та Східницею є головним осередком галицького добутку нафти й земного воску. Над р. Стриєм лежить місто Стрий (27.500 мешк.) — важний залїзничний вузол, де перетинається підкарпатська поздовжна залїзниця з головним шляхом, що йде через Карпати на південь. Стрий — одне з кращих галицьких міст, з добре розвинутим деревним, мельницьким та сїрковим промислом. До війни був Стрий осередком культурного й господарського українського життя на підгіррі. Здовж Підкарпаття, де виступають солянки (солоні джерела) і зложища калїйних солів лежать Болахів, Долина та Калуш (12.000 мешк.). Ще далі на

схід, між обома Бистрицями, розложився другий осередок українського життя на Підкарпатті — Станиславів (60.000 мешк.). Станиславів має значно розвинутий промисел, веде живу торгівлю, а до того він є надзвичайно важне узлове місце на перехресті шляхів південно-карпатського, південно-подільського, львівсько-черновецького та другого найважливішого шляху з Галичини через Карпати на південь. Станиславів є осередком греко-католицького єпископства, а в часі існування Західної Области Української Народньої Республіки був осередком західно-українського уряду. Недалело над Дністром лежить невеличке тепер містечко, а колись великий і славний княжий город, Галич.

На Надсянській низині лежать такі важніші міста: Перемишль (51.000 мешк.), найстарше місто західно-українських земель, колишній княжий город і від 11 ст. й досі осідок українських єпископів. За австрійських часів був Перемишль сильною твердиною, а тепер це відоме галицьке торговельне місто й осідок різних українських культурних і господарських організацій. На північ від Перемишля, лівобіч Сяну, лежить теж старовинне місто Ярослав (22.000 мешк.), колишній княжий город, що одержав назву від свого основника князя Ярослава Мудрого. Колись славився Ярослав великими ярмарками, тепер є досить важним залізничним вузлом. На північ від Ярослава над Сяном лежить Лежайськ, а у східній частині Надсяння, в сусідстві з Розточчям Яворів.

На сусідньому Розточчі міст небагато, зате лежить тут найбільше місто західно-українських земель Львів (350.000 мешк.). Воно лежить саме там, де найлегший перехід із надбужанських низин та з Волині з одного боку — на південь у Підкарпаття, а з другого — на захід. Тут уже з давен-давня перехрещувалися головні торговельні шляхи, що йшли знад Чорного моря в прибалтійські землі і здовж Підкарпаття на Шлезьк. Тим то Львів дуже рано став незвичайно важним торговельним і промисловим осередком. Тепер є Львів важним залізничним вузлом, бо тут сходиться і перехрещується аж 9 залізничних шляхів: 1. на Шлезьк до Чехословаччини й до Берліна, 2. на Буковину, до Румунії, 3. до Києва й

Одеси, 4. до Варшави, 5 і 6. на Закарпаття й Угорщину та три менші шляхи. Крім цього Львів є визначним промисловим осередком, з добре розвиненим хемічним, шкіряним та галантерейним промислом. Львів має теж велике історичне значіння. Заснував його в XIII ст. король Данило і незабаром Львів став столицею Галицького князівства, а 1349 р. його завоювала Польща і від цього часу почали його заселювати поляки, вірмени та німці. І досі Львів є осідком трьох митрополій: греко-католицької, римо-католицької й вірменської. За козацьких часів його двічі облягав Богдан Хмельницький (1648 і 1655 р.). За австрійських часів Львів був столицею коронного краю Галичини, а по розвалі Австрії став на короткий час політичним осередком Західно-Української Народньої Республіки. У Львові від найдавніших часів зосереджувалося все культурне, політичне та господарське життя західних українських земель. Крім Львова є ще на Розточчі такі важніші міста: Жовква (10.000 мешк.), зі славним монастирем та друкарнею оо. Василіян, та Рава-Руська (9.000 мешк.).

На Поділлі міста лежать головно над ріками. Йдучи від заходу, важніші з них такі: на перехресті залізничних шляхів: Львів-Станиславів і Стрий-Тернопіль, Ходорів (8.000 мешк.) з цукроварнею, над Гнилою Липою Рогатин, над Золотою Липою Бережани (12.000 мешк.) над горішньою Стрипою Зборів, відоме в Історії України з угоди Богдана Хмельницького з поляками в 1649 р., над Серетом лежить найбільше місто галицького Поділля Тернопіль (36.000 мешк.), важний залізничний вузол, з досить живою торгівлею збіжжям, худобою та спиртом. Має теж декілька фабрик. Є він важним огнищем українського культурного й господарського життя на галицькому Поділлі. На північ від Тернополя, над Серетом лежить старовинний Збараж (8.000 мешк.), а над р. Гнізною Тереховля (10.000 мешк.), на давньому шляху з Києва до Галича, колись слава княжа столиця з руїнами колишнього Василькового замку. На середньому Сереті — Чортків (19.000 мешк.), знаний з великого побідного протинаступу Української Галицької Армії в війні з поляками в 1919 р. Над самим Дністром лежать Заліщики, славні зі садівництва. Над

Смотричем розтащувалося одне з найстарших і найкращих міст України, стара твердиня Кам'янець Подільський (45.000 мешк.). У ньому багато слідів турецького панування, За відновлення Української держави Кам'янець Подільський дістав університет, місто було навіть якийсь час столицею Української Народньої Республіки. Далі на схід над Дністром лежить Могилів (22.000 мешк.), пристанне місто, що вело живу торгівлю збіжжям і овочами. Над Богом, на перехресті залізничних шляхів Тернопіль-Одеса і Шепетівка-Кам'янець, лежить важний залізничний вузол Проскурів (35.000 мешк.), а при шляху Проскурів-Одеса теж важний залізничний вузол Жмеринка.

На Покутсько-Басарабській височині — міст мало. Важніші такі: Коломия (33.000 мешк.) над Прутом, відома вже з XIII ст. тепер важне торговельне місто південно-східного кутка Галичини, має досить розвинений ганчарський промисел. Далі над Прутом лежить Заболотів з фабрикою тютюну і малий, але досить торговельний Снятин (11.000 мешк.), а на Буковині, теж над Прутом, розтащувалися Чернівці (110.000 мешк.), кол. столиця Буковини, осідок університету та осередок культурного і економічного життя української частини тієї країни. В українській частині Басарабії — лежить головне місто країни Кишинів (113.000 мешк.) з живою торгівлею збіжжям, у північно-західному кутку Басарабії Хотин, відомий з перемоги гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного над турками в 1621 р., а пониже від нього Бендери, або Тигиня (32.000 мешк.), де був спинився по битві під Полтавою в 1709 р. гетьман Іван Мазепа зі своїм союзником, шведським королем Карлом XII.

Куди більше міст ніж на Покутсько-Басарабській височині, є на Волині, а між ними чимало міст історичних.

В галицькій частині Волині важнішими містами є: Броди, (15.000 мешк.), старе княже місто Белз та Сокаль. На височині властивої Волині багато міст історичного значіння, як ось: Володимир Волинський (25.000 мешк.), колишня столиця Галицько-Волинського князівства, Коростень, (старо-український — Іскорость), Острог (14.000 мешк.), що відіграв велику роль в культурному та релігійному українському житті XVI і XVII ст.

Луцк (36.000 мешк.) колишні славні твердині, Рівне (41.000 мешк.) і Дубно (13.000 мешк.). Над р. Стиром лежить маленьке містечко Берестечко (7.000) відоме з боїв козаків з поляками за часів Хмельницького. У східній частині Волині лежать: Новгород-Волинський або Звягель (18.000 мешк.) де 1871 р. народилася славна українська поетка Леся Українка, Старо-Константинів (17.000 мешк.) славний боями з часів Богдана Хмельницького, Виговського та Дорошенка і найбільше місто Волині Житомир (95.000 мешк.) над Тетеревом, зі значним промислом гарбарським, рукавичкарським, тютюновим та конфекційним і з живою торгівлею збіжжям, шкірою, деревом та цукром.

На Холмщині найбільшим містом є Холм (30.000 мешк.), старе місто засноване ще королем Данилом, нині досить важний осередок торгівлі деревом і збіжжям. Всі інші міста Холмщини, як наприклад Грубешів, Томашів, Білгорай — це дрібно-торговельні місцеві осередки. Зате тут є міста з великим історичним значінням, нпр. Городло над Бугом, відоме з польсько-литовської унії з 1413 р., Замостя, колишня сильна твердиня, що її облягав Богдан Хмельницький 1648 р., Черемно на місці старого города Червеня, того, що його з іншими городами південної Холмщини, або т. зв. червинськими городами, прилучив був іще 981 р. князь Володимир Великий до старої Київської Держави.

На сусідніх північно-українських низинах — Підляшші і Поліссі, серед негодних для розміщення осель природніх-географічних умов, міст мало. Найбільше місто Підляшшя — це Берестя над Мухавцем (50.000 мешк.), важний залізничний вузол, а за Росії сильна твердиня. Тепер досить важне промислове і торговельне місто та річкова пристань на водяному шляху Балтійсько-Чорне море. Берестя теж історичне місто. Тут 1596 р. доведено до унії православної Церкви з Римом. 1918 р., т. зв. центральні держави, тобто Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина та Болгарія заключили тут мир зі самостійною Українською Державою. Другим таким історичним містом Підляшшя є Дорогичин, в якому коронувався король Данило в 1253 р. З інших підляшських міст треба згадати ще Володаву, лівобіч Буга, Більськ, з розвиненим

текстильним промислом, Брянськ та Нарву — осередок лісового промислу і Білу (18.000 мешк.), головний культурний осередок Підляшшя.

Важніші оселі міського типу на Поліссі такі:

Пинськ над Пиною (32.000 мешк.) старе княже місто, тепер осередок господарського життя Полісся. Працюють тут гарбарні, тартаки, фабрики сірників, бровари, різні варстати для обрібки дерева, корабельні варстати і т. ін.

Ковель (22.000 мешк.) важний залізничний вузол, старовинний княжий город Турів над дол. Припятью, Мозир, важна пристань з фабрикою сірників та корабельними варстатами; над Горинню Давидгородок, з розвиненим молочарським, м'ясним та шевським промислом; залізничний вузол Сарни, старовинний Овруч, з церквою побудованою ще князем Володимиром Великим. В Овручі ніби має бути похований і деревлянський князь Олег.

У східній частині Полісся найбільшим містом є Чернігів над Десною (44.000 мешк.), дуже старе княже місто, тож багато тут історичних пам'яток, між ними собор св. Спаса з XI ст. Тепер це осередок торгівлі збіжжям і деревом. У Чернігові жили і працювали визначні українські діячі такі, як Борис Грінченко, байкар Леонід Глібів та Михайло Коцюбинський. Обидва останні й поховані на чернігівському кладовищі. На залізничному шляху Ніжин-Курськ лежить козацький город Ніжин (35.000 мешк.), де була колись грецька колонія й тому місто ще й нині дуже торговельне. Недалеко Ніжина маленьке містечко та залізнична станція Крути, політі кров'ю українських молодих лицарів, що полягли в бою 29. I. 1918 р. за волю України. При тому самому залізничному шляху лежить історичний Конотоп, що під ним гетьман Іван Виговський розбив московські війська в 1659 р., а недалеко Конотопу над р. Сеймом колишня славна гетьманська столиця Батурин, знищена 1708 р., з наказу московського царя Петра I., нині мале, незначне містечко. Дуже важним залізничним вузлом східного Полісся є Бахмач.

На Придніпрянській височині лежить серце України, її святе місто, золотоверхий Київ (550.000 мешк.) столиця і старої княжої і нової, відновленої Українською

Центральною Радою 1918 р., держави і головне місто Радянської України. Лежить Київ над Дніпром, саме в тому місці, де перехрещується водяний дніпровий шлях з великим сухопутнім шляхом, що лучив Західну Європу зі Східною і з Азією. Цьому вигідному географічному положенні завдячує Київ і свій швидкий розвиток. Й через те став він вже дуже рано не лише дуже важним господарським, але і релігійним культурним і політичним осередком. Не дивлячись на те, що Київ був декілька разів зруйнований, навіть у найновіших часах, залишилося в ньому багато історичних пам'яток, як нпр. Печерська Лавра, собор св. Софії, збудований у XI ст. князем Ярославом Мудрим, Золоті Ворота, цвинтар-Аскольдова Могила і багато інших. Багато стародавніх і новітніх гарних будівель розібрано й знищено вже в найновіших часах. У Києві багато різних шкіл, театрів, Українська Академія Наук, найбільша на Україні бібліотека, дуже гарні музеї української старовини й ін. А на київських кладовищах спочиває багато українських вчених, письменників, громадських діячів, як ось: Микола Лисенко, Борис Грінченко, Олександр Кониський, Леся Українка, Іван Нечуй-Левицький, Михайло Грушевський, Микола Садовський і багато-багато інших. А там, де Аскольдова Могила, український уряд похоронив тіла героїв згід Крут.

До світової війни розвинулася була в Києві дуже значна фабрична промисловість. Було тут багато млинів, гуралень, броварів, рафінерій, фабрик тютюну й мила, трачки, цегельні, конфекційні фабрики тощо. Київ є теж важною річковою пристанню та залізничним вузлом. Своім положенням над Дніпром, на т. зв. дніпрових горах, що контрастують з безмежжям задніпряньських лугів та борів, належить до найкращих міст не лише України, але й цілого світу.

До важливіших міст Придніпряньської височини побіч Києва належать: Бердичів (54.000 мешк.), осередок гуртової та подрібної торгівлі, головне збіжжям і худобою, з розвиненим гарбарським і тютюновим промислом, та важливий залізничний вузол; Вінниця над Богом (93.000 мешк.) старе історичне місто, колись козацький полковий город, славний перемогою Богуна над польсь-

кими військами в 1649 р. та місце народження відомого українського письменника Михайла Коцюбинського, нині досить живе торговельне і промислове місто; над р. Росю Біла Церква (44.000 мешк.) з виробом цукру і хліборобських машин, znana з договору Богдана Хмельницького з поляками в 1651 р.; Сквиря з гончарським і шапкарським промислом; Тараша (11.000 мешк.) осередок колодійського та стельмахського промислу. Вози „тарантаси“, що їх тут виробляли, були славні на цілу Україну; Корсунь, відомий з перемоги Богдана Хмельницького над поляками в 1648 р.; над Дніпром Канів, а недалеко нього там, „де лани широкополі і Дніпро, і кручі“, здіймається могила Тараса Шевченка; нижче Черкаси (40.000 мешк.) засновані ще в XIII ст., оживлене пристанне місто, що веде торгівлю деревом, залізом, сіллю та цукром; над р. Інгулом Єлисавет (Кіровоград 100.000 мешк.), завдяки сусіднім копальням бурого вугілля, важне промислове місто з живою торгівлею збіжжям і вовною; над р. Ятранню відома з часів Гайдамаччини Умань (41.000 мешк.), а над Тясмином колишні гетьманські столиці Чигирин (10.000 мешк.) та Суботів, де був похований гетьман Богдан Хмельницький і його син Тиміш. У Київщині лежать відомі з життя Тараса Шевченка села: Моринці, Кирилівка та Тарасівка.

Багато міст теж і на Придніпрянській — Лівобережній низині, бо ж вона належить до найгустіше заселених областей української національної території, тому, одначе, що низина має типово хліборобський характер (понад 80% населення займається хліборобством), тутешні міста — це переважно невеликі торговельні та промислові осередки більш місцевого характеру. Зате багато з них має велике історичне значіння.

Найбільше місто Придніпрянської низини це Полтава (100.000 мешк.), старе місто, ще з княжих часів, за козацьких часів — полкове місто відоме з бою гетьмана Івана Мазепи й його союзника шведського короля Карла XII з московським царем Петром I в 1709 р. У Полтаві народився, жив, там і помер, батько нової української літератури поет Іван Котляревський. Від 1903 р. стоїть у місті його пам'ятник. У Полтаві жив та похо-

ваний український письменник Панас Мирний. Полтава ще й нині є осередком духового життя цілого українського лівобережжя. Полтава є теж важливим залізничним вузлом і має деяку фабричну промисловість. Над р. Хоролом є невеличке старе козацьке місто Миргород (15.000 мешк.), зі славними мінеральними джерелами, колись осідок чумацтва. Недалеко Миргороду Лубні (22.000 мешк.) місто ще з XII ст. з великими садами і гарбарнями. На захід від Лубнів — старе місто з княжих часів Пирятин, а ще далі Переяслав над Трубежем, заснований ще князем Володимиром Великим, а в історії України пам'ятний тим, що Богдан Хмельницький заключив тут із Москвою 1654 р. умову, якою Україна входила під зверхність московського царя.

Над р. Пселом лежить Гадяч, де гетьман Іван Виговський в 1658 р. заключив умову з поляками, коли не хотів коритися Москві. Над Дніпром лежить одне з найбільш торговельних і промислових міст України, важна пристань Кременчук (65.000 мешк.), з живою торгівлею, головно збіжжям та деревом, та з фабриками, машин, тютюну, з гарбарнями, трачками тощо.

Ніде на землях української національної території немає таких великих міст, як у степовій смузі. Є це переважно молоді міста, що свій незвичайно швидкий розвиток зарядчують головно корисним умовам розвитку промисловости і торгівлі, а саме сусідству важливих гірничих районів і сусідству моря. За те немає тут історичних міст із пам'ятками українського минулого. Слідно це вже на містах Запорізької Гряди.

Найбільшим містом Запорізької гряди є Січеслав, колишній Катеринослав, тепер Дніпропетровське (501.000 мешк.), що лежить на правому березі Дніпра, саме на перехресті залізничних шляхів Донецький Кряж-Кривий Ріг і Харків-Миколаїв. Тут зосередилася майже вся металургічна і машинобудівельна промисловість України. Крім того в місті багато фабрик трикотів, паперу, цементарень, трачок і т. п. Катеринослав є теж великою річковою пристанню, що особливо тепер, коли не стало вже колишніх Дніпрових порогів, набирає великого значіння.

Над Дніпром, теж на правому його березі лежить

Кам'янське (115.000 мешк.) з металургічною промисловістю, далі Нікопіль серед родовищ мангану, а в місці, де Дніпро впливає на низину, Запоріжжя (Олександрівськ — 290.000 мешк.), важна річкова пристань і залізничний вузол та головний осередок української алюмінієвої та залізної промисловости. На Запорізькій Гряді лежить теж найважливіший осередок видобутку залізної руди й витопу заліза та сталі Кривий Ріг (198.000 мешк.).

Міста Донецького Кряжу — це переважно великі гірничі і промислові осередки. Найважливіші з них: Луганське (Ворошиловград — 215.000 мешк.), осередок металургічної промисловости, з великими гутами, ливарнями, фабриками машин і різного металевого знаряддя, а далі з численними фабриками мила, спирту, черепиці, гарбарнями і т. п.; Юзівка (Сталіне — 462.000 мешк.), найбільший осередок вугляних копалень і металургійної промисловости; Грушівка (Шахти — 155.000 мешк.), головний осередок добування антрациту; Микитівка, з копальнями ртуті й вугілля; Бахмут (Артемівське — 110.000 мешк.), з великими копальнями соли; Слов'янське, з копальнями соли, соляними джерелами та фабриками порцеляни; Ізюм, осередок гончарства.

Інший тип міських осель має південна частина Осередньої височини, або т. зв. Слобожанщина. Вони невеликі й незначні, з винятком найбільшого міста Слобідської України — Харкова (835.000 мешк.). Харків — це молоде місто, закладене щойно у другій половині ХУІІІ ст. Він лежить на перехресті важних торговельних шляхів та ще й до того в сусідстві з Донецьким Кряжем і цим пояснюється його незвичайно скорий зріст. Тепер Харків є важним промисловим осередком з високорозвиненою машинобудівельною, текстильною та хемічною промисловістю. Тут повстав теж перший на Україні університет (1805 р.). Харків мав у культурному житті українського народу завжди велику вагу, тут працювало багато наших визначних діячів на літературному, науковому, а навіть політичному полі. З Харковом зв'язана діяльність першого українського повістяра Григорія Квітки-Основ'яненка, що народився в одній з нинішніх

частин Харкова-Основи. Харків є теж важним залізничним вузлом, в якому сходяться 6 залізничних шляхів.

З інших міст Слобожанщини треба ще згадати Білгород над Дінцем, із значним вовняним промислом, Суми над Пселом та найдалі на північний схід висунені українські містечка Новохоперське і Бутурлінівка.

На Причорноморській низині міст не багато і вони переважно теж молоді міста.

У Буджацькій низині найважливішими містами є: Га-лац — колишній Малий Галич, важлива пристань на Дунаї; в одній з його церков має спочивати гетьман Іван Мазепа; пристань Ізмаїл (27.000 мешк.) та Білгород або Аккерман (20.000 мешк.).

На Херсонській низині найбільші міста розташувалися над річками і морем. Над Чорним морем, на північний схід від Дністрового лиману розташувалася найбільша пристань України Одеса (610.000 мешк.), місто молоде, бо заложене щойно в 1794 р.; вивозили з Одеси головню збіжжя, а далі — худобу, цукор, дерево, рибу, спирт і т. д. Одеса має теж дуже різноманітну промисловість: машинобудівельну, харчову, хемічну, цукроварську, одягову, деревообробну; тут будують теж кораблі і паротяги. Над лиманом Богу лежить друга важлива пристань Миколаїв (170.000 мешк.), головню з вивозом заліза й мангану. У місті теж велика фабрична промисловість: корабельні варстати, різні залізні фабрики й т. д. Над Долішнім Дніпром розташувалося нове місто, ровесник Одеси і Миколаєва — Херсон (83.000 мешк.). Це теж пристань, до якої причалюють навіть великі морські кораблі. Місто веде живу торгівлю збіжжям і деревом та має великі трачки, млини, фабрики тютюну, мила і т. п.; над Дністром лежить Тираспіль (32.000 мешк.), а над Богом Ольвіопіль (Первомайське — 40.000 мешк.). Колись місто називалося Орлик, бо заснував його гетьман Пилип Орлик.

Таврійська низина заселена рідко тож і міст тут не багато, а на розбудову пристаней не дозволяють низький берег і мілке море. Тутешні пристані, як нпр. Бердянське і Генічеське — це незначні пристані головню з вивозом збіжжя і шкіри. Над р. Молочною лежить

Мелітопіль (32.000 мешк.), з визначною торгівлею збіжжям, маслом, яйцями та вовною.

На Кримській низині є лише два важніші міста: старовинна Евпаторія (30.000 мешк.), колишній Козлів, над морською затокою, важний осередок солеварства, а в північній частині низини Джанкою (10.000 мешк.).

Найбільші міста лежать в південній частині Криму. На північних схилах гір, при шляху зі Севастополя до Мелітополя, лежить столиця Криму Симферопіль (140.000 мешк.), головний осередок кримського садівництва і виноградарства, з фабриками овочевих консерв. На південно-західному березі півострова розташувалася воєнноморська пристань Севастопіль (112.000 мешк.), з корабельними верстатами. Міста південного Криму — це переважно купелеві місцевості, як нпр. Ялта, (30.000 мешк.), де помер і спочиває український поет Степан Руданський, Алушта й інші, та пристань Феодосія (30.000 мешк.), колишня Кафара, з вивозом хліба. На Керченському півострові лежить пристань Керч (105.000 мешк.), осередок видобутку залізної руди, з залізною і рибно-консервною промисловістю.

На Приозівській височині розташувалася найважливіша пристань Озівського моря Маріупіль (222.000 мешк.), до якої довозять вугілля та інші копалини Донецького Кряжу.

Важливіші міста Донецько-донської низини такі: Ростов (510.000 мешк.) над дельтою Дону, важна морська пристань і живе торговельне місто на залізничному сполученні Москва-Баку. Ростов має високо розвинену промисловість: машинобудівельну, будову кораблів, автомобілеву, хемічну, паперову, харчову, сільсько-господарську, одягову й інші; Таганріг (190.000 мешк.), теж пристань з високо розвиненою електротехнічною, шкіряною та харчовою промисловістю; пристань і старе місто Озів, важний осередок рибальства; Батайське (37.000 мешк.), над дол. Доном, важливий комунікаційний вузол та промислове місто Новочеркаське (87.000 мешк.), що довгий час був столицею донського війська.

На Кубанській низині міст небагато, зате оселі сільського типу, т. зв. станиці дуже великі і своїм характером нагадують у дечому містечка середньої України. Най-

більше місто Кубані — це Катеринодар (Краснодар — 204.000 мешк.) над Кубанню. Місто молоде, засноване щойно 1794 р., важливий осередок торгівлі сільсько-господарськими продуктами та осередок високо розвиненої промисловости, головню олійної та рільничої. У Катеринодарі теж багато дестиларень нафти та фабрик деревної й одягової промисловости. Пристанню Кубанської низини є Єйське (45.000 мешк.) над Озівським морем з фабриками рибних консерв.

Міста української частини Кавказу — це переважно купелеві місцевості, що завдячують своє повстання і свій розвиток тутешнім численним мінеральним джерелам. Важніші з них такі: П'ятигорськ, Кисловодськ, Залізноводськ, Ессентуки, Мінеральні Води й інші. Над Кубанню лежить Баталпашинськ.

Міста Кавказького підгір'я повстали і розвинулися головню завдяки тутешнім багатим нафтовим джерелам. Осередком добутку нафти західнього Кавказу є Майкоп (45.000 мешк.), з нього відводять нафту нафтопроводами до чорноморської пристані Туапсе, звідки її вивозять за кордон.

Головним містом Ставропільщини є Ставропіль (65.000 мешк.), з торгівлею збіжжям і худобою. Чорноморською пристанню української частини Кавказу є Новоросійське (80.000 мешк.).

ГОСПОДАРСТВО.

Природні основи господарства. Природа дала землям української національної території все те, на чому може спиратися повний розвиток господарського її життя: вигідне географічне положення, добрий клімат, родючий ґрунт, великі мінеральні багатства, густу водяну сітку і т. д. Не диво, отже, що українські землі вже з давніх давен славилися, як країна, медом і молоком текуча.

Хліборобство. 80%, а в деяких місцевостях навіть 95% населення земель української національної території займається хліборобством. Це є вислідом врожайности ґрунту і сприятливих кліматичних умов. Українські землі зпоміж усіх великих країн світу мають найбільший

відсоток ріллі, а найменший невжитків, а в продукції збіжжя стоять на одному з перших місць між усіма країнами.

Найбільше ріллі займають на всіх українських землях збіжжеві рослини. Щойно в останніх часах помітне деяке збільшення площі культури технічних рослин, незбіжжєвих і кормових, коштом площі збіжжєвих культур.

Поміж збіжжями українських земель перше місце займає пшениця. Вона займає коло $\frac{1}{3}$ всієї ріллі, а в деяких землях, як, нпр., на Кубанщині навіть понад 50%. Найменше сіють її на піскуватих ґрунтах північно-українських земель. Щодо збору стоять українські землі на 3 місці в світі.

Жито сіють найбільше на піскуватих ґрунтах Полісся й Чернігівщини. Щодо площі, зайнятої під жито, займає Україна друге, а щодо збору третє місце в світі.

Інші роди збіжжя мають далеко менше значення. Ячмінь сіють найбільше в степовій полосі, хоч він може рости на всіх українських землях. Також і овес, хоч найбільше сіють його на західних українських землях. У карпатського населення овес має навіть значення хлібового збіжжя. До найменше поширеного збіжжя належить гречка. Найбільше її в Чернігівщині і на Поділлі. Також і проса сіють у нас не багато, найбільше на сході, на південних українських землях, головню на Покутті, в Басарабії, Причорноморщині і на Кавказі. У тих областях, де багато садять кукурудзи, вона має може навіть більше значіння для прохарчування населення, як жито та пшениця у інших областях України. В останніх часах почали розводити на Україні, як нпр. на Кубанщині, риж.

З їстівних незбіжжєвих рослин найбільш поширена картопля. Це головний продукт прохарчування населення, головню біднішого. Картопля росте на українських землях всюди, але найбільше садять її на західних і північно-західних, а найменше на південних. Збором картоплі стоїть Україна на третьому місці в світі.

Горох, біб, фасолю, буряки, капусту, цибулю, огірки, помідори, тощо розводять на українських землях всюди, але в невеликій кількості і то переважно по городах.

На Лівобережжі та на Підкавказзі, по т. зв. баштанах, садять багато кавунів, гарбузів, динь та огірків.

З технічних рослин перше місце займає цукровий буряк. Найбільше плекають його у чорноземній смузі України, особливо в Київщині, на Середньому Поділлі й Харківщині, отже там, де є для нього найкращі умови розвитку, головню відповідні кліматичні умови. Загальним збором цукрового буряка займала Україна до війни друге місце у світі (по Німеччині).

Дальшою дуже важливою промисловою рослиною є тютюн. Найбільше плекають його на Чернігівщині та на Полтавщині, але найкращі роди тютюну розводять у Криму і на Передкавказзі.

Дуже велике значення в господарстві земель української національної території мають прядильні й олійні рослини, а саме льон, коноплі, бавовняник, а з чисто олійних соняшник.

Найбільше льону сіють на Поліссі та на Чернігівщині, а далі й на Причорноморській низині. Волокно йде здебільшого на вивіз, а сім'я на олію для власного вжитку. Землями, де найбільше плекають коноплі, є Галичина, Карпатська Україна і Чернігівщина. Волокно коноплі перероблюють головню сільські ткачі, на вивіз йде його мало.

Бавовняк почали розводити щойно недавно, головню на чорноморському й озівському побережжі та на Передкавказзі, але річний збір його ще дуже малий.

Між чисто олійними рослинами перше місце займає соняшник, бо такі рослини як ріпак, рицина, гірчиця, соя, розводиться на українських землях мало. Соняшник плекають найбільше в південносхідній Україні, головню на Кубанщині. Збір насіння соняшника з України найбільший у світі.

З інших технічних рослин, плеканих на землях української національної території, деяке більше значення має хміль. Розводять його головню на Волині. В останніх часах почали з досить добрим успіхом розводити чай.

Культура кормових рослин, таких як конюшина, люцерна, вика, бобик, кормовий буряк, ріпа і ін. ще мало розвинена на Україні, коли порівняти її з кра-

їнами Західної Європи, де високо розвинена годівля домашніх тварин, і де кормові рослини займають аж до 20% ріллі.

ПРОМИСЛОВІСТЬ.

Для розвитку української промисловости є дуже сприятливі природні умови. В першу чергу на землях української національної території є величезні запаси природних багатств, що дають різnorodну сировину. Українські землі мають також різноманітний склад палива, особливо кам'яне вугілля—основу для розвитку всіх галузей промисловости. Дуже вигідні положенням родовища корисних копалин. Всі вони лежать у близькому сусідстві родючих і добре загосподарених земель, що корисно впливає на обмін рільничими та промисловими продуктами. Невеликі також віддалення між осередками добування поодиноких родів корисних копалин, що мусять себе в промисловості взаємно доповняти. Велике значення має теж близькість моря, бо це дає легку можливість довозу і вивозу та взагалі легких промислових зв'язин з чужими країнами. Навіть клімат українських земель корисно впливає на нормальний розвиток промисловости. На Україні немає таких гострих зим, ані такої спеки влітку, що припинювали б працю на шахтах і заводах.

НАЙГОЛОВНІШІ ГАЛУЗІ ФАБРИЧНОЇ ПРОМИСЛОВОСТИ.

Фабрична промисловість. Фабрична промисловість на Україні ще молода, але вона зробила в короткому часі дуже великі поступи і має перед собою велике майбутнє.

1) ВАЖКА ЗАЛІЗНА ПРОМИСЛОВІСТЬ.

У місцях видобутку руд і там, де виступають такі джерела енергії, що можуть дати високу температуру, необхідну для витоплення металю та його першої обробки,

розвинулася металургічна промисловість. Вона дає головно чавун, сталь та вальцьований метал. На українських землях є три головні осередки металургічної промисловости: 1) Донбас (де виступає коксівне вугілля), 2) Криворіжчина (де видобувають залізну руду) і 3) Подніпров'я в районі Січеслава (Катеринослава) і Кам'янського (куди привозять донецьке вугілля і криворізьку руду), а також в Запоріжжі (де використовують енергію Дніпрогесу).

Машинобудівельна промисловість стоїть вже нині на Україні досить високо і постачає вироби дуже різnorodні, як нпр. морські і річні кораблі, паротяги, турбіни, мотори, трактори, сільсько-господарські машини, вагони, авта, мотоциклі, колеса, різні прецизійні машини і т. п. Головними осередками української машинобудівельної промисловости є: Луганське, Кам'янське, Миколаїв, Рostів н. Доном, Таганрог, Херсон, Запоріжжя, Харків, Одеса, Севастопіль.

2) ХЕМІЧНА ПРОМИСЛОВІСТЬ.

Свій осередок має хемічна промисловість українських земель в Донбасі, бо там видобувають ті сировини, що є необхідні для її розвитку, а саме: сіль та вугілля.

Українська хемічна промисловість постачає: штучні добрива, мінеральні кислоти, мило, соди, рослинні товщі і т. п.

3) СІЛЬСЬКО-ГОСПОДАРСЬКА ПРОМИСЛОВІСТЬ.

Сільсько-господарська промисловість переробляє сировину сільсько-господарського походження. Найбільш розвинені і найбільш характерні для українських земель такі галузі сільсько-господарської промисловости: цукроварство, млинарство, олійництво, та тютюництво.

Цукроварство розвинулось головно на Київщині й Поділлі, а далі на Лівобережжі й Волині. Продукцією цукру стоять українські землі на 3-му місці в світі за ЗДА і Німеччиною.

Дуже поширене на Україні млинарство з головними осередками: Київ, Одеса, Кременчук, Полтава, Катеринослав, Миргород та Рostів н. Доном.

Олійництво на Україні спирається головню на виробництві олії зі соняшника, а тому то більші олійні заклади лежать у південно-східній частині українських земель. В інших українських землях виробляють головню конопляну та льняну олію.

Тютюнова промисловість розвинена головню на Полтавщині, а далі на Київщині, на Поділлі та в Криму.

Не високо в порівнанні до різноманітності і кількості сировини розвинена на українських землях консервна промисловість. Рибні консерви виробляють у пристанях, а овочево-городні по великих містах в різних частинах України.

Так само не високо стоїть на Україні гуральництво та броварництво.

Шкіряна промисловість дуже поширена по всій Україні, але не в великих заводах і продукція невиспальна.

Порівняльно найслабше зі всіх галузей української сільсько-господарської промисловости розвинена текстильна промисловість. Більші ткальні підприємства є в Харкові, Одесі та в Ростові.

4) ІНШІ РОДИ ПРОМИСЛОВОСТІ.

Деревна промисловість розвинена в гірських околицях і на Поліссі. Працюють тут головню тартаки, а крім цього в лісних розмірах виріб меблів, вагонів, виріб паперу, сірників, деревного шовку, дьогтю, смоли, оцту, спирту тощо.

Цементова промисловість розвинена на Україні скрізь, але найбільше в Донбасі, де є добрий матеріал і паливо.

Порцелянова промисловість. Хоч Україна і розмірами запасів і якістю каоліну займає в світі визначне місце, проте порцелянова і фаянсова промисловість розвинена тут слабо. Багато сирого каоліну вивозили поза межі України. Порцелянова промисловість зосереджена головню над Озівським морем (Маріюпіль) та на Волні.

5) ДОМАШНЯ (КУСТАРНА) ПРОМИСЛОВІСТЬ.

Були часи, коли домашня промисловість стояла на Україні дуже високо. Ще й нині, хоча домашня проми-

словість дуже підупала, в наслідок щораз більше зростаючої фабричної промисловості, дає вона високо мистецькі вироби. Найкраще зберігся ще кустарний промисел на північних землях і в горах, менше в середніх і південних хліборобських районах. З української домашньої промисловості найбільш відомі такі галузі: оброблювання дерева в горах, на Поліссі, на Полтавщині й Чернігівщині. На Гуцульщині досягло воно мистецької висоти; ткацький промисел на Полтавщині, Харківщині, Чернігівщині, Київщині і на Гуцульщині; мистецьке вишивання, що поширене на цілій українській етнографічній території та гончарство.

Садівництво розвинене на українських землях ще мало. Найбільший простір займають сади на південному Поділлі й у Басарабії, а далі на Криму і на західній Волині, хоч для садівництва є сприятливі умови майже по всій українській національній території. З садовини плекають у нас яблука, груші, вишні, черешні, сливи, горіхи, на тепліших українських землях морелі, бросквині, грецькі горіхи, а на південному побережжі Криму й на західному березі Кавказу ще й деякі південні овочі, як їстівні каштани, мигдали й ін.

Так само слабо розвинене виноградарство. Найбільше розводять його в південній Басарабії, в Криму, на Кубанщині, Херсонщині та на Карпатській Україні.

Тваринництво. Хліборобство тісно в'яжеться з годівлею домашніх тварин. Плекання цих тварин це — друга після землеробства ділянка праці сільського господарства на українських землях, хоч воно стоїть тут ще досить низько. У західних країнах Європи підставою прохарчування худоби є сіяні трави, овес, ячмінь, і т. д., а на українських землях знають майже виключно паші на пасовиськах, на вигонах, толоках, на стернях, в горах — полонинах, а взимку годують худобу сіном і то головно з природних лук та соломою. Через недостатній корм худоба на Україні мало молочна і мало м'ясиста.

Яка є загальна кількість домашніх тварин на українських землях, годі сказати, бо вона підпадає постійним змінам. Вже перша світова війна знищила багато домашніх тварин. Відтак число тварин почало знову зростати, але опісля, коли на східних українських землях почали

заводити колективізацію, це число сильно зменшилось. Ще більші втрати понесло тваринництво на Україні за останньої війни.

Найкраще з усіх забезпечена домашніми тваринами північна смуга українських земель, а найслабше середня. Степова смуга трохи краще забезпечена, ніж середня, але далеко гірша від північної.

Брак достатньої кількості худоби має дуже некорисний вплив на сільське господарство українських земель. Передусім населення дуже слабо забезпечене молочними продуктами та м'ясом, а мала кількість тваринного гною не дає змоги піднести урожайність ріллі.

Так само мало інтенсивна є на українських землях годівля домашньої птиці. Найбільше значіння має птахівництво в густо заселеній Галичині й на Правобережжі, а менше в степовій смузі і в горах. Продукти українського птахівництва йшли в більшості на вивіз (головно яйця).

Бджільництво розповсюджене скрізь на українських землях, а найбільше в Галичині й на Волині.

Добрі вигляди розвитку має на українських землях шовківництво, бо морва (шовковиця) може рости майже по всій українській національній території. Шовківництво на Україні щойно в початках розвитку, а найважливішими його осередками є Наддніпрянщина, Крим та Донщина.

Важливим господарським чинником є рибальство. Є на світі країни, де риба є одною з основних засобів поживи (Японія, Норвегія). На землях української національної території рибальство проводиться в двох районах: в морськоприбережнім і внутрішнім, тобто на ріках, озерах, ставках.

Рибальство Чорного моря вже такого значення не має, бо риба живе тут лише в неглибокій воді прибережної смуги. Особливо багаті на рибу-лимани українських рік.

Внутрішнє рибальство має на Україні ще невелике значення, на кожний випадок ще не таке, яке воно повинно б бути відповідно до корисних умов. Найбільше риби має Дніпро з його численними рукавами та плавнями, а далі—ріки й озера Полісся. Штучних ставів, де годують рибу, найбільше на Поділлі.

Продукція українського рибальства не покриває ще потреб населення, і тому Україна спроваджує багато риби і головню з Прикаспійщини.

Лісове господарство. Ліс займає на землях української національної території лише 12% усієї площі. На такий малий відсоток лісової площі склалася передусім ириродні причини. Великі простори українських земель лежать в степовій смузі, яка вже з природи позбавлена деревної рослинности. Крім цього і сама людина причинилася у великій мірі до винищення лісів, головню в північній лісовій смузі та в горах. Найсильніше заліснена північна смуга, де є погані ґрунти та відповідна вогкість, а далі українські гори. Степова смуга має лише не цілих 5% лісового простору. Своїм залісненням займає українська національна територія п'яте місце в Європі (СРСР без українських земель, Фінляндія, Швеція, Німеччина). Коли припустити, що для забезпечення населення власним лісом треба, щоб на 100 мешканців припадало щось із 30 га лісу, то Україні далеко не вистачає свого лісу, бо на українських землях припадає на 100 мешканців лише 20 га лісу. Отже Україна мусить $\frac{1}{3}$ потреб покривати привозом дерева з чужих країн. При тому українські ліси звичайно ще не так, як треба, загосподарені.

ЛУЧБА.

Як скрізь, так і на Україні, на лучбові відносини впливають різні природні чинники. Українські землі є переважно рівниною й тим то різьба поземелля дозволяє на вільну лучбу в усіх напрямках.

На землях української національної території переважають природні ґрунтові шляхи, дуже часто непридатні для вжитку.

Битих шляхів в цілому не багато. Найбільше в Галичині, на Буковині і на Карпатській Україні, а куди менше на східних українських землях. Справді модерних шляхів, пристосованих для абтомобільного руху, лише кілька.

Мережа залізничних шляхів на Україні ще дуже рідка і під цим оглядом українські землі стоять на одному із останніх місць в Європі. Нпр. в Бельгії припадає на 100 кв. км. 33,6 км. залізничних шляхів, в Німеччині 14,6 км., у Швейцарії 14,2 км., а на Україні 2,6 км.

Густота залізничної мережі на українських землях дуже неоднакова. Найкраще забезпечена залізницями Галичина Буковина й Закарпаття, а із наддніпрянських земель — єдиний Донбас. Є ще на землях української національної території такі місцевості, що їх віддалення від залізничних шляхів більше як на 50 км. Переважна частина українських шляхів — одноколійна.

Водяні шляхи. Довжиною водяних шляхів займають українські землі четверте місце в Європі (по ССРСР, Німеччині і Франції), хоча українські ріки мають з природи досить корисні умови для транспорту.

Найважливішою водною артерією українських земель є Дніпро. Інші ріки мають невелике значіння в комунікації.

Штучних водяних доріг (каналів) на Україні небагато. Крім цього вони перестарілі. (В Україні на 100 км. водяних шляхів припадає на канали 3 км., у Франції 44 км., в Німеччині 19 км.).

Мореплавство. Хоча українські моря мають велике комунікаційне значіння, комунікаційних можливостей на Чорному й Озівському морі досі як слід не використано. До часу останньої війни чорноморські пристані обслуговувала переважно чужоземна фльота.

Важніші українські пристані це — Одеса з вивозом збіжжя і дерева та з особовим рухом, Миколаїв з вивозом залізних і манганових руд, Херсон з вивозом дерева й збіжжя, Евпаторія з вивозом соли, Маріупіль з вивозом вугілля, Таганріг, найбільша пристань Озівського моря, Новоросійське і Туапсе з вивозом збіжжя, дерева й консервів, та воєнна пристань Севастопіль.

Повітряний транспорт мав досі на землях української національної території лише місцеве значення. Зате через ці землі проходили досі 4 великі світові лінії з Середущої Європи до Москви. Коли взяти під увагу

що через Україну проходить найкоротший шлях Лондон-Індія, то повітряний транспорт на Україні може відограти всесвітню роль.

ТОРГІВЛЯ.

Торгівля буває внутрішня (краєва) і зовнішня (позакраєва). Внутрішня відбувається в межах держави, зовнішня між різними державами.

Внутрішня торгівля на українських землях велася головню на ярмарках в містах і містечках в певні дні тижня та на рокових ярмарках у більших містах, на які з'їздилися купці з дальших сторін.

Після першої світової війни система внутрішньої торгівлі значно змінилася, головню на східних українських землях, де взагалі вся торгівля опинилася в руках держави, а на західних українських землях розвинулася сильно кооперативна торгівля.

У зовнішній торгівлі Україна бере участь передусім вивозом сировини. Вивозять з України в першу чергу сільсько-господарські продукти, отже збіжжя, худобу, домашню птицю, м'ясо, яйця, олію, прядиво, цукор і т. ін., а також корисні копалини: вугілля, руду, сіль й нафту. Довозять на Україну переважно різні фабричні вироби, як машинові і металеві вироби, текстильні вироби, шкіри та шкіряні вироби, а далі такі продукти, як чай, кава, какао, риж і т. п.

Відсоток осіб, зайнятих на українських землях у торгівлі, дуже низький, один з найнижчих в Європі.

ПОКАЗЧИК ДО МАПИ УКРАЇНИ

- I. МОРЯ
1. Чорне
 2. Озівське
- II. ПРОТОКИ
3. Керчська
- III. ПІВОСТРОВИ
4. Кримський
 5. Керчський
 6. Таманський
- IV. ГОРИ
7. Карпати
 8. Кримські (Яйла)
 9. Кавказ
- V. ВЕРХИ
10. Говерля (2058)
- VI. РІКИ
11. Дніпро
 12. Сож
 13. Десна
 14. Сейм
 15. Сула
 16. Псло (Псьол)
 17. Ворскло
 18. Орель
 19. Самара
 20. Вовча
 21. Інгулець
 22. Інгул
 23. Бог
 24. Синюха
 25. Рось
 26. Ірпень
 27. Тетерів
 28. Прип'ять
 29. Случ
 30. Горинь
 31. Стир
 32. Березина
 33. Буг
 34. Висла
 35. Сян
 36. Дністер
 37. Серет
 38. Збруч
 39. Прут
 40. Дунай
 41. Серет
 42. Тиса
43. Дін
44. Хопер
45. Вороніж
46. Битюг
47. Дінець
48. Оскіл
49. Манич
50. Кубань
51. Лаба
52. Салгир
53. Єя
54. Ока
- VII. КАНАЛИ
55. Дніпро-Бузький
- VIII. ОЗЕРА
56. Манич
- IX. МІСТА
57. Київ
 58. Житомир
 59. Вінниця
 60. Кам'янець-Подільський
 61. Тернопіль
 62. Львів
 63. Рівне
 64. Луцьк
 65. Володимир
 66. Холм
 67. Ярослав
 68. Перемишль
 69. Сянік
 70. Самбір
 71. Борислав
 72. Станиславів
 73. Коломия
 74. Чернівці
 75. Хуст
 76. Мукачів
 77. Ужгород
 78. Одеса
 79. Миколаїв
 80. Херсон
 81. Кривий Ріг
 82. Кіровоград (Єлисаветград)
 83. Чернігів
 84. Бахмач
 85. Крути
 86. Ніжень (Ніжин)
 87. Суми
89. Кременчук
 90. Полтава
 91. Харків
 92. Ізюм (Озюм)
 93. Ворошилівград (Луганське)
 94. Артемівськ (Бахмут)
 95. Горлівка
 96. Макіївка
 97. Сталіне (Юзівка)
 98. Дніпродзержинське (Кам'янське)
 99. Дніпропетровське (Катеринослав, Січеслав)
 100. Запоріжжя (Олександрівськ)
 101. Нікопіль
 102. Маріупіль
 103. Бердянка (Бердянське)
 104. Таганріг
 105. Ростов
 106. Новочеркаське
 107. Тихоріцьке
 108. Красноармійська (Полтавська)
 109. Краснодар (Катеринодар)
 110. Майкоп
 111. Армавір
 112. Ворошилівське (Ставропіль)
 113. Новоросійське
 114. Туапсе
 115. Сочі
 116. Керч
 117. Севастопіль
 118. Симферпіль
 119. Констанца
 120. Галац
 121. Браїла
 122. Кишинів
 123. Люблін
 124. Варшава
 125. Берестя
 126. Пінськ
 127. Бобруйськ
 128. Гомель
 129. Орел
 130. Курськ
 131. Вороніж

ВКАЗІВКИ ДО КОРИСТУВАННЯ КОНТУРОВОЮ МАПОЮ

До нашого підручника долучено контурову мапу. Має вона служити для практичних вправ. Найбільш потрібні для вивчення географічні назви подано на схемах-контурах мапи у зашифрованій формі при допомозі цифр. Для розшифровування цих цифр додано окремий спис-показчик назв.

На цій контуровій мапі, користуючись номенклатурою географічних назв, можна провести вправи з географії України, що допоможуть учням зрозуміти просторове розміщення окремих явищ в природі України, а також допоможуть більш твердо зафіксувати в пам'яті самі назви та набути деякі картографічні вміння. Долучена контурова мапа не виключає потреби вести ще й додатковий зошит для різних записів і вправ учня.

Як користуватися контуровою мапою?

1. При вивченні поодиноких розділів з підручника зафарбовувати пройдені простори у кольори стінних фізичних мап і дрібно написати словами потрібні географічні назви (під цифрами). Написи проводити, розуміється, вміру заучування їх.

2. Визначити, на якому ступені географічної ширини й довжини лежать головніші міста України. Крім цього можна зробити вправи на знаходження якогось міста чи чого іншого за даними географічної ширини й довжини. наприклад, яке місто лежить на $50^{\circ}30'$ північної ширини і $30^{\circ} 31'$ східної довжини.

3. При вивченні клімату на контурах показати стрілками напрями панівних вітрів, заштрихувати райони з найбільшою і найменшою кількістю опадів, провести ізотерми найтеплішого і найхолоднішого з місяців (липня і січня) та пересічну річну температуру.

4. Позначити на контурах розміщення корисних копалин відпо відними умовними знаками. При визначенні на контурах районів з корисними копалинами слід орієнтуватись на ступневу сітку, міста тощо.

5. Вивчаючи галузі промисловости, а також їх центри, як також портові та торговельні центри, слід на мапі написати назви цих цен

трів — міст, позначити роди промисловости в даному центрі — місті. Для цього в районі зосередження промислової діяльности накреслювати невеликі кола, поділити їх на частини, в залежности від кількості основних видів промисловости, і у кожній частині кола надписати початковими літерами назву виду промисловости, або намалювати відповідні до характеру промисловости знаки, наприклад: райони цукрової промисловости позначити головами цукру, зосередження шкіряної промисловости — розгорнутими шкірами, паперову — сувоями паперу, млинарську — вітряками і т. д.

З М І С Т

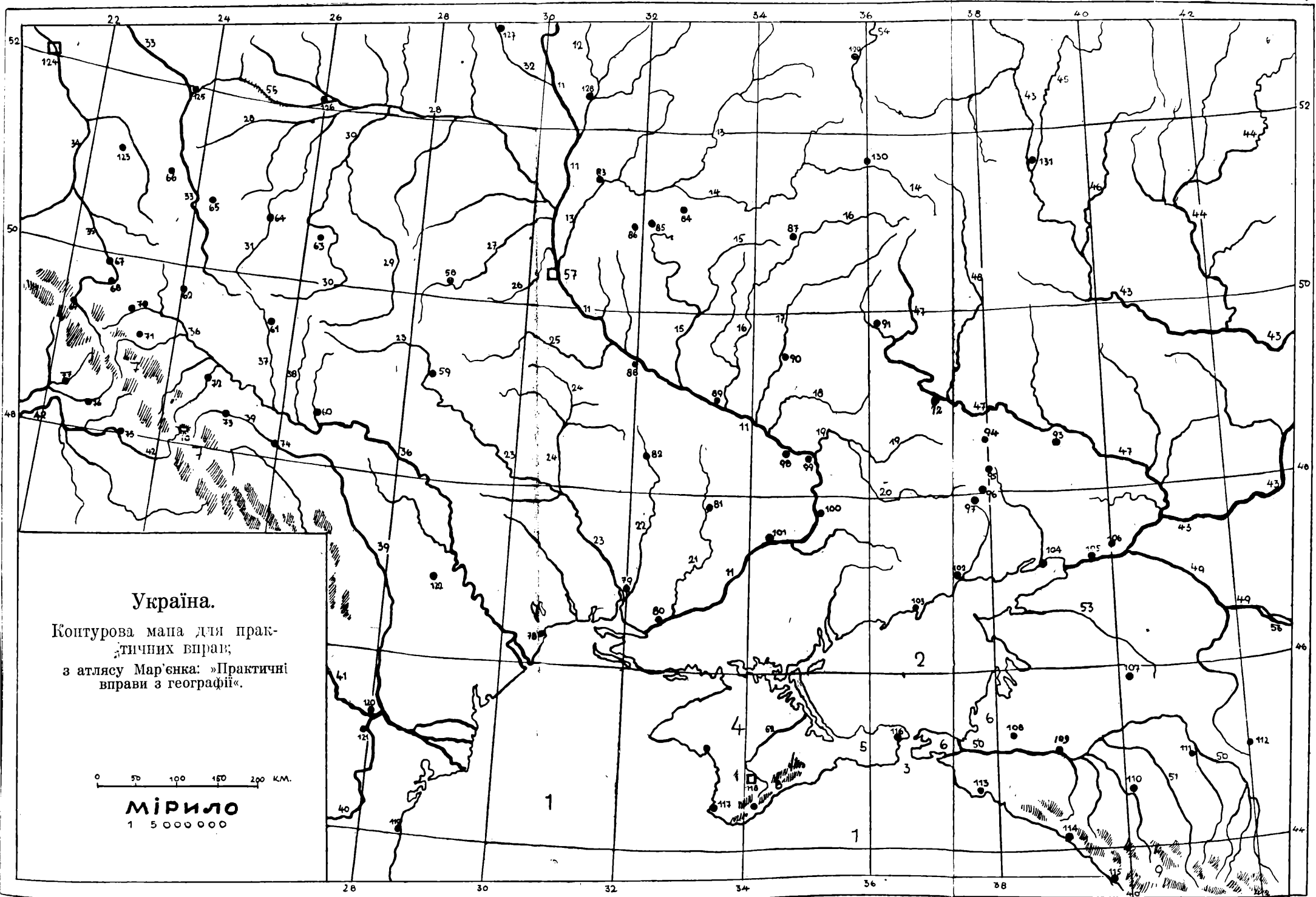
ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ. МЕЖІ Й ВЕЛИЧИНА

	Стор.
ПОВЕРХНЯ:	
а) Загальний огляд	6
б) Гори й підгір'я	7
в) Височини	14
г) Низини	21
ПІДСОННЯ:	
Українське підсоння.	27
Повітряний тиск і вітри	28
Температура повітря	29
Атмосферні опади	29
Пори року	30
М О Р Я :	
Чорне море	32
Озівське море	34
Каспійське море	34
Р І К И :	
Ріки сточища Балтійського моря	35
Ріки чорноморського та озівського сточища	37
Ріки каспійського сточища	41
ОЗЕРА	42
МІНЕРАЛЬНІ ВОДИ	43
ГРУНТИ	44
РОСЛИННІСТЬ	46
ТВАРИННИЙ СВІТ	49
МІНЕРАЛЬНІ БАГАТСТВА :	
Вугілля	54
Нафта	52
Залізна руда	52
Манганова руда	52
Ртутна руда	58
Золото, оливо, срібло, цина, мідь	53
Сіль	53
Фосфорити, лупак, графіт, каолін, вапно, крейда, будівельні матеріали	53
НАСЕЛЕННЯ :	
Кількість і розміщення населення	53
Рух людности	55

	Стор.
Сільська і міська людність	56
Національні відносини	57
Українці поза межами суцільної української території	57
Українці в європейських країнах	57
Українці в Азії	57
Українці в Америці	
Загальне число українців на світі	58
Віроісповідні відносини	58
О С Е Л І :	
1. ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД	
Типи осель	58
Положення осель	58
Форми осель	59
2. МІСТА НА УКРАЇНІ	60
ГОСПОДАРСТВО :	
Природні основи господарства	74
Хліборобство	74
Промисловість	77
НАЙГОЛОВНІЦІ ГАЛУЗІ ФАБРИЧНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ :	
1. Важка залізна промисловість	77
2. Хемічна промисловість	78
3. Сільсько-господарська промисловість	78
4. Інші роди промисловости:	79
Домашня (кустарна) промисловість	79
Садівництво, виноградарство	80
Тваринництво	80
Птахівництво	81
Бджільництво	81
Шовківництво	81
Рибальство	81
Лісове господарство	82
Л У Ч Б А :	
Грунтові шляхи, биті шляхи	82
Залізничні шляхи	83
Воєнні шляхи	83
Мореплавання	83
Повітряний транспорт	83
ТОРГІВЛЯ :	
Внутрішня	84
Зовнішня	84

ЗАВВАЖЕНІ ПОХИБКИ

Сторінка	Рядок	Надруковано	Має бути
10	5 згори	сточище	столице
13	20 долини	Межиріччя	Межигір'я
37	12 долини	Ослову	Ославу
37	5 долини	Найбільші	Найбільш
38	15 згори	Бержаву	Боржаву
39	7 згори	на вододіл	на вододілі
39	19 долини	України	Європи
44	7 згори	в Ессентуках	в Ессентуках
49	2 згори	ялівці	ялиці
51	4 згори	лісових степових	лісових і степових
55	8 долини	на всіх частинах	не на всіх частинах
61	16 згори	Романів	Риманів
65	18 згори	ганчарський	гончарський
65	18 згори	промисел	промисел
—	10 долини	Барарабський	Басарабський

Україна.

Контурова мапа для практичних вправ;
з атласу Мар'єнка: «Практичні вправи з географії».

0 50 100 150 200 КМ.

МІРИЛО
1 5 000 000

8.00